



creatie-re-creatie

creatie-re-creatie

1977: 88ste algemene vergadering van de Koninklijke Nederlandse Heidemij. Mr Geertsema stelt voor de koningin, beschermvrouwe van de KNHM, een telegram te sturen van oa de volgende inhoud: 'Bestuur en leden van de KNHM, in Breda bijeen, bezinnen zich op een grotere bijdrage tot de kwaliteit van de menselijke leefomgeving door het bieden van kansen tot zelfwerkzaamheid van de burgers'.

In december 1977 verschijnt in *Bêta* een artikel, getiteld 'Stadsvernieuwing - terug naar de kaalslag'. Gesteld wordt onder meer dat de ombuiging van het beleid ten gunste van kleinschalige systemen in de praktijk zeer moeilijk uitvoerbaar is gebleken, omdat:

- het nieuwe beleid gebaseerd dient te zijn op de actieve participatie van de betrokken bewoners
- slecht past bij de belangen van de vele bouwbedrijven
- alleen kan slagen als men kan voldoen aan de eis van betaalbaarheid.

Op grond van deze uitspraken, die veelvuldig gehoord worden in kringen van lokale bestuurders, ambtenaren, bouwers en planologen, moet er ernstig rekening mee gehouden worden dat *het speekwartier van de kleinschaligheid* binnenkort afgelopen zal zijn. Aldus *Beta* nr 26.

De speelplaatsen moeten worden aangeveegd. De simulatiespelen kunnen worden opgeborgen. Brainstorming hoeft voorlopig niet meer te worden toegepast. De ideeënbusen zijn geleegd, de prijzen uitgereikt. De computers, symbolen van een cybernetische cultuur, kunnen opnieuw geprogrammeerd worden. Alle hens aan dek . . .

Hoe is de stand van zaken eigenlijk?

J'ai besoin de lumière et de liberté.
Michel Fugain in *Le Big Bazar*

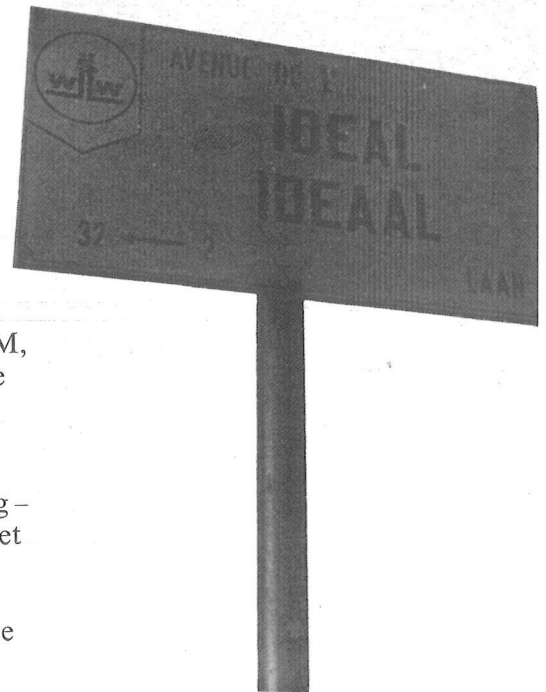
lucien kroll-woluwé

Voornamelijk in de eerste helft van de twintigste eeuw kwamen bij onze Belgische zuiderburen de verschillende vormen van burgerlijke bouwkunst op de meest ludieke wijze tot stand. Ook hedentendage schijnt de bron die het Belgische creatieve vermogen voedt nog niet geheel opgedroogd te zijn. Als een Belgische vriend mij vraagt wat ik doe met mijn lampen wanneer ze na een onwaarschijnlijk korte levensduur zijn doorgebrand, dan is mijn antwoord kort en nuchter: weggooien! 'Gij zoudt mij er groot mee plezieren', zegt hij dan, 'mij in dat geval de kapotte peer te doen toekomen'. Mijn vragende blik begripend voegt hij er verduidelikend aan toe: 'Ik ben bezig een donkere kamer te maken, begrijpt ge'.

Juist zijn spontane nadere toelichting demonstreert op duidelijke wijze dat er bij mij een enorm tekort heerst op het stuk van simpel reageren. 'Belgenmoppen' zijn in. Zij moeten op pakkende en snelle wijze een illustratie geven van de superioriteit die de noorderling over het algemeen kenmerkt. Of van een gebrek aan 'savoir vivre'. Op dezelfde wijze redenerend als mijn vriend plaatste men ooit in België

Griekse godinnen in de vorm van kariatiden als draagsters onder de daklijst van een benzinestation in de hoop het daarmee te hebben getransformeerd in een heiligdom; bouwde men het stamineke in de vorm van een bierton of het woonhuis van de reder in de barokke vorm van een galjoen.

Eén van de toegangswegen naar de studentenhuisvesting -de Big Bazar- die Lucien Kroll gebouwd heeft in opdracht van de katholieke universiteit te Leuven, draagt de welluidende naam Avenue de l'Idéal: vrucht van het vermogen van de Belg om laconiek te reageren op een gegeven situatie? Galgenhumor als Kroll verslag geeft over hoe het verder met zijn idealen is verlopen sinds de studenten hun 'Big Bazar', conglomeraat van woon- en studeervertrekken, in gebruik namen. Hoewel Jacques Monod waarschuwt¹ dat men de creatieve mens (dus ook Kroll) niet wezenlijk benadert door hem slechts te analyseren naar aanleiding van zijn voltooid produkt, is het werk van Kroll toch voornamelijk op uiterlijke merites beoordeeld. Kroll zelf komt er al niet veel beter van af. Bullhorst schrijft dat Lucien,



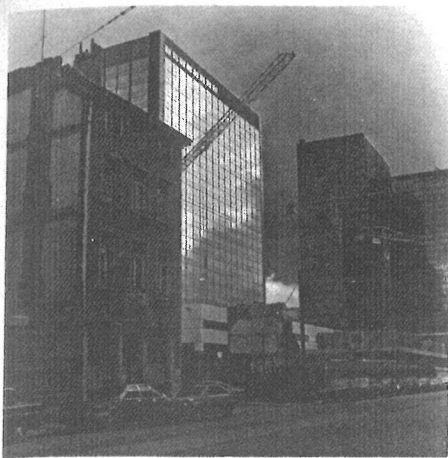
'De bewoners der godverlaten stad zoeken inspiratie bij de natuur. Wie de moderne tijd verafschuwt zoekt aansluiting bij het verleden, een romantische trek die persisteert te midden van alle realisme'. (prof dr H. Brugmans - Crisis en roeping van het westen)

Par le seuil examen de la structure achevée et l'analyse de ses performances, il est possible d'identifier le projet, mais non son auteur. Jacques Monod



thema

In themavorm wordt (in de witte pagina's) op bredere wijze dan in de verkenningen gepoogd inhoud te geven aan de centrale doelstelling van Plan: streven naar bewaking en waar mogelijk verbetering van de kwaliteit van de gebouwde en ongebouwde omgeving. Elementaire begrippen zijn in dit verband: veiligheid, gezondheid en maximale ontplooiingskansen voor allen. Plan tracht een brugfunctie te vervullen: thema's zijn verhandelingen die zowel voor vormgevers en technici betekenis kunnen hebben, als voor 'leken' wier milieu de vormgevers inrichten. Het veelal 'studieuze' karakter van de thema's houdt niet in dat alleen tot een eind gebrachte zaken, positieve kennis, wordt geïnventariseerd. Plan wil vooral opereren in het stadium dat gekenmerkt wordt door de dynamiek van ontwikkelingen; vóórdat de ongelukken in het milieu gebeurd zijn, en wanneer het ongeluk gebeurd is, zodat oorzaken en omstandigheden op een rij gezet kunnen worden.

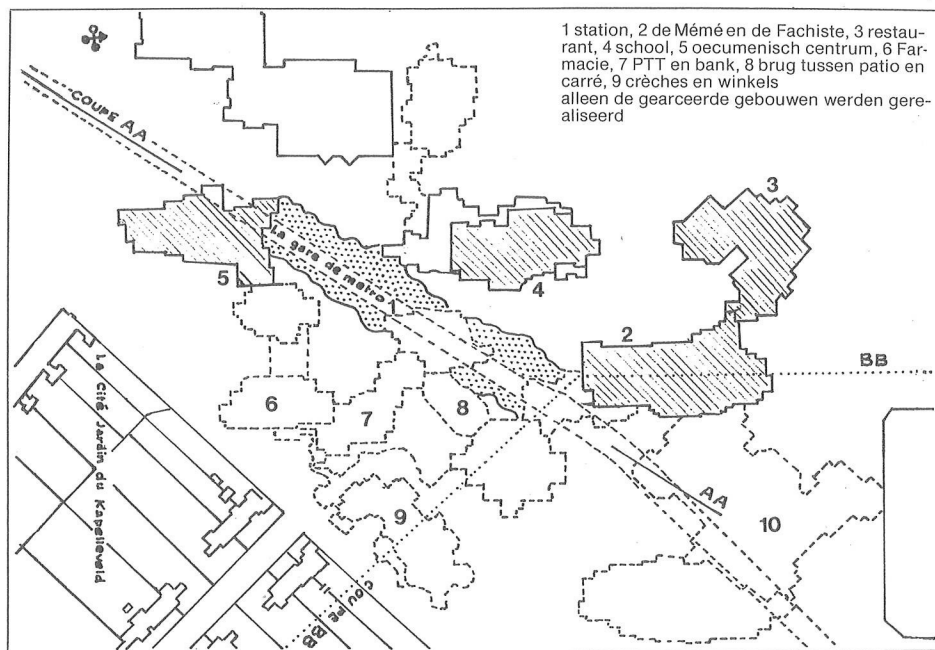
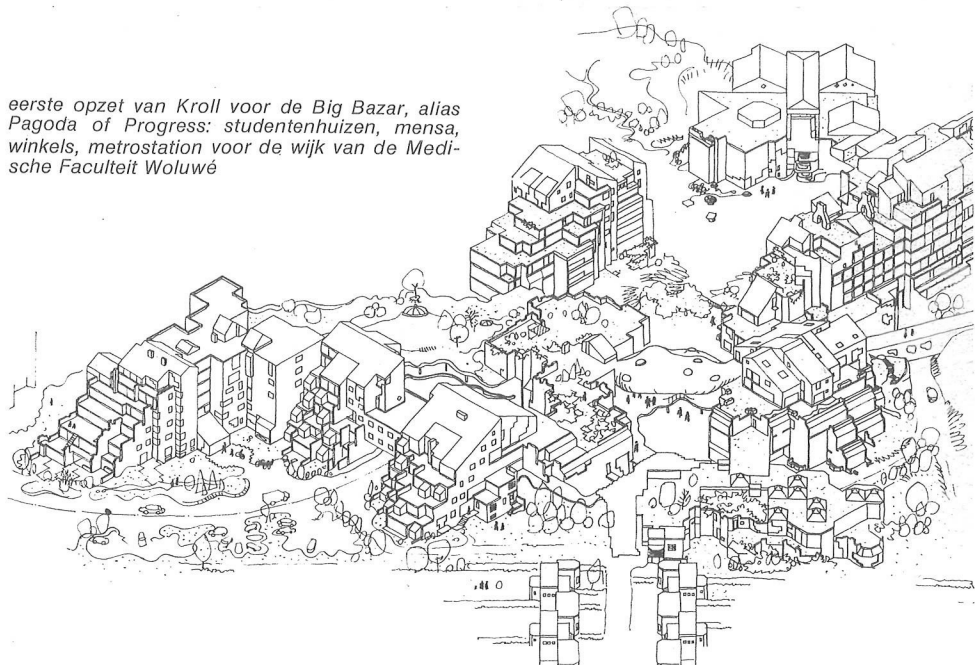


geïnspireerd door het wanordelijke (anarchistische) stedelijke decor probeert Kroll deze werkelijkheid te transplanteren in Woluwé. Een briljant stuk glamourarchitectuur, dat in een rommelige oude stadswijk penetreert en daar een bepaald stemmingsbeeld doet ontstaan, vormt voor Kroll de aanleiding om met dezelfde middelen een adequaat stemmingsbeeld in Woluwé te realiseren (orde ↔ wanorde)



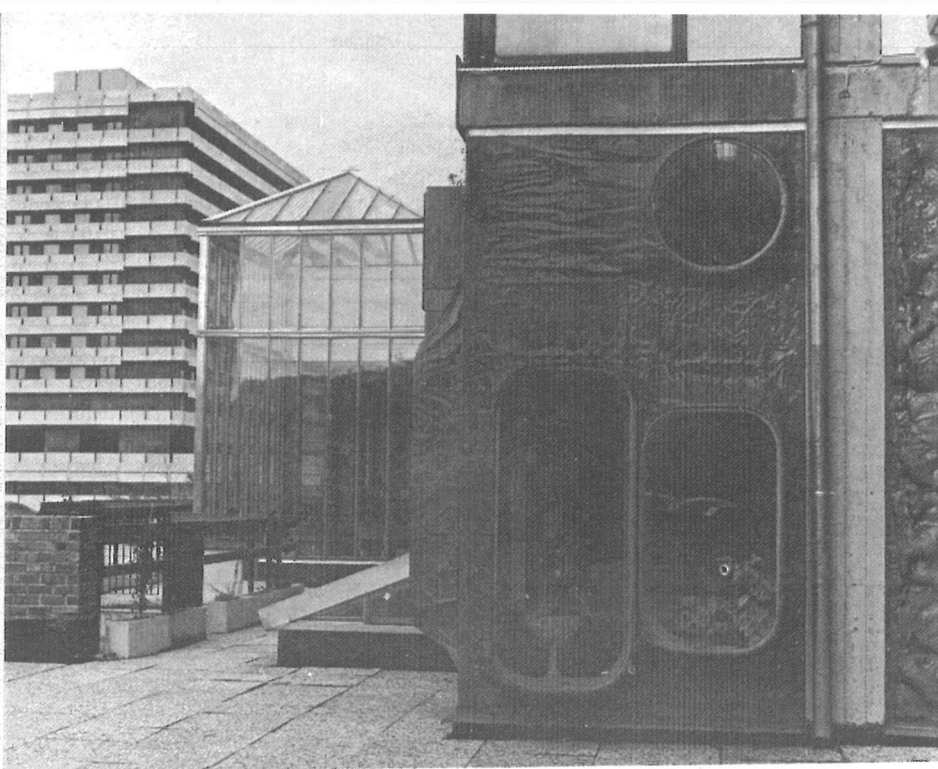
toen hij in 1969 officieel de opdracht kreeg, aanvankelijk een levensgenieter was van het zuiverste Belgische water, maar dat hij een geresigneerde, broodmagere man is van middelbare leeftijd nu zijn bravourstuk *vrijwel gereed* is². Lucien is echter nog niet zo geresigneerd dat hij niet prompt reageert op het onjuiste gebruik van het werkwoord 'gereedkomen' binnen het kader van de werkzaamheden waarmee hij steeds druk doende is. Acht jaar na het vreugdevolle stichtingsjaar legt hij een aantal fotostrips voor mij op tafel: beelden van actieve studenten die met de re-creatie van hun habitat zijn begonnen. Het 'ratjetoe van bouwvormen' (Bullhorst) mag niet uitkristalliseren. Kroll is blij met deze eerste activiteit van de studenten na een periode van passieve aanvaarding. De studenten moeten als bewoners de Big Bazar voortdurend van vorm veranderen (Kroll: 'ils ont besoin de liberté'). Zelf was Kroll inmiddels bezig met het metrostation dat in het centrum van dit medische complex een plaats moet krijgen. De afslanking van Kroll wordt wellicht beter begrepen als we horen hoe de periode van de zeven vette jaren voor

eerste opzet van Kroll voor de Big Bazar, alias Pagoda of Progress: studentenhuizen, mensa, winkels, metrostation voor de wijk van de Medische Faculteit Woluwé

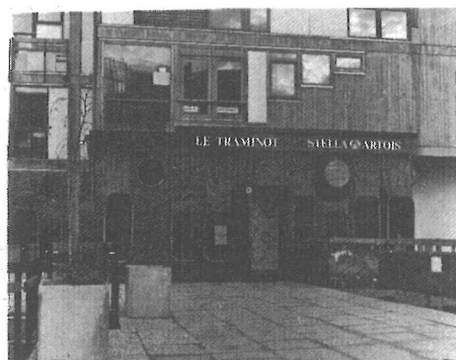


Kroll heeft plaats gemaakt voor een periode van wellicht evenzovele magere jaren. De revenuen die Lucien via deze tweede opdracht ten deel zullen vallen zullen door de universiteit worden besnoeid. Een schadepost die werd gemeld vanuit de Big Bazar, werd op een gegeven moment op Kroll verhaald: of het nu ging om een gebroken ruitje of een gescheurde broek van één van de kinderen van de gehuwde studenten, als deze was ontstaan als gevolg van het onbeheerste gebruik van de dan natuurlijk 'ondeugdelijke' speelplasticen op het schoolplein. Procederen werkt vermagerend. Vrijheid voor de medische student, maar tot welke prijs! 'Kroll functioneert niet', luidt het oordeel in telegramstijl van prof. Raymond Lemaire (supervisor en leider van de Groupe Unité Architecture), kunsthistoricus en vakbroeder van Kroll³. In november '77 wordt de continue stroom van correspon-

dentie tussen Kroll en het instituut vermeerderd met één nieuw exemplaar, bestemd voor Lemaire voornoemd: 'Il y a quelques jours je suis passé à Woluwé', schrijft Kroll monter. 'J'ai été très choqué de voir qu'on avait donné l'ordre de faucher et d'enlever toutes les 'mauvais herbes' des jardins et particulièrement de celui qui à été réalisé avec Louis Le Roy...'. In hetzelfde schrijven meent Kroll er goed aan te doen Lemaire er aan te herinneren dat deze ooit, ten overstaan van de pers (France-Culture), gezegd zou hebben: '... de très belles paroles à propos du respect des sites végétaux'... Kroll, met de eerste hartklachten achter de rug, lacht als hij hoort hoe een landgenoot op simpele wijze de bouw van een donkere kamer meent te kunnen realiseren in hetzelfde land waar studenten nog geen voorgeprogrammeerde, bouwstructuur mogen veranderen; avenue de l'Idéal -



de slonzige Traminot, met links de rechtlijnige medische kliniek (arch. Montois), biedt mogelijkheid voor een genoeglijk samenzijn. Men serveert hier Stella Artois met hetzelfde doel als in het Haacht in een wat morsig uitzienende oase recht tegenover een gigantische cityshop in Brussel



de ingang van Le Traminot vormt een rustpunt in een gevel die, gelijkvloers, bont en quasi onverschillig is afgewerkt (rood plastic). Op dezelfde manier kan de entree van bijvoorbeeld een willekeurige groentezaak in Brussel een rustpunt vormen temidden van een kleurrijke chaotische voorraad koopwaar die in en voor de etalages ligt uitgesteld

galgenhumor. Voor Raymond Lemaire ligt de oplossing van het probleem van de donkere kamer, te bouwen met behulp van waardeloos materiaal, op hetzelfde vlak als de poging om een bepaalde cultuurvorm te realiseren met behulp van 'mauvais herbes'. De scheidingsmuur die de werelden van Kroll en Lemaire streng markeert, is in principe dezelfde als de barrière tussen de leefstijl van Olivier B. Bommel en de markies de Cantecler. De laatste beschouwt de veelzijdige activiteiten van zijn immer actieve buurman hautain en niet begripend. Op dezelfde wijze beoordeelt Raymond Lemaire het werk van Lucien Kroll op kunsthistorische merites.

De Big Bazar dient in dit licht te worden beschouwd als het zoveelste produkt van een volkse cultuur. Kroll wordt nl. geïnspireerd door vulgaire bronnen: volkstuintcultuur o.a. en de vele vormen van rurale architectuur, voornamelijk in België en Frankrijk. Erkent men dit uitgangspunt dan kan gemakkelijk met Lemaire worden geconcludeerd: Kroll is waarschijnlijk technisch niet voldoende onderlegd om eigentijdse grootschalige structuren te realiseren en zijn werk is stijlloos (ratjetoe - Bullhorst). Kroll streeft echter niet naar stijl maar is eclecticus; hij bindt zich aan geen enkel stelsel, en kiest uit alle stelsels datgene wat hem het beste dunk. Via dit eclecticisme hoopt hij te bereiken dat de historische en eigentijdse culturele verworvenheden activerend werken op het creatieve vermogen van de hedendaagse mens.

Als schakel in een cultureel evolutieproces vindt in de mens een creatief proces plaats dat een smeltingsprodukt doet ontstaan van oud en nieuw materiaal; van oude en nieuwe denkbeelden (creatie = recreatie). De creatieve mens die poogt te starten vanuit een tabula rasa, ontkent zijn positie als schakelmechanisme, heeft geen enkele

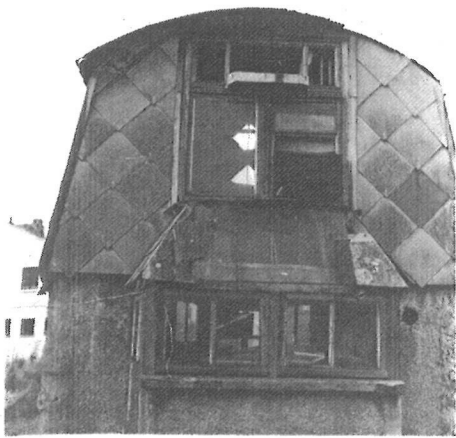


zakelijk bericht waaruit blijkt dat het landschap in de toekomst meer als 'terra ecologica' zal worden behandeld. Volgens prof Brugmans 'een persistent romantisch trekje'. Jerome Tucille stelde zakelijk (in: 'Who's afraid of 1984?'): 'Goede ecologie is een hoogst winstgevende business en de industrie vult altijd een economisch vacuum op'

behoefte aan herkenbaarheid, stelt zich geïsoleerd op en aanvaardt de culturele uitdaging voor een zuiver individuele strijd. Maar Kroll ziet nu juist in het bedrijven van cultuur een mogelijkheid om het verlies aan eenheid in de wereld te herstellen. Deze eenheid zal echter nooit verkregen worden als men cultuur als iets uitzonderlijks beleeft (dat typische culturele sfeertje dat markies de Cantecler kenmerkt). Indien cultuur als middel dienstig zal kunnen zijn voor het doel waarvoor Kroll haar wil gebruiken, dan zal l'art pour l'art definitief afgewezen moeten worden⁴.

Kroll zou de schrijver geweest kunnen zijn van de volgende alinea van Chesterton, geschreven in een tijd waarin de creativiteit over het algemeen meer historisch gevoed werd: 'Ik kan maar niet inzien waarom wij ons vandaag niet kunnen inspireren op ideeën die in de middeleeuwen praktisch hebben gewerkt. Men zegt mij wel, dat we de klok niet kunnen terugdraaien, maar dat overtuigt mij niet. Zou de mensheid bepaalde dingen niet kunnen doen alléén omdat ze deze al eens gedaan heeft? Waar moet de vooruitgang ophouden? Men beweert dat we 'consequent' moeten zijn en dat het onlogisch is ergens halverwege op te houden. Maar waarom ter wereld is het logisch om naar Schotland door te reizen als ik in de Midlands wil zijn. Niet het doorreizen op zichzelf is verdienstelijk, maar het bereiken van een behoorlijk doel⁵. Omdat Lucien Kroll door middel van zijn Pagoda of Progress -de Big Bazar- de eenheid wil proberen te herstellen tussen

Goede ecologie is een hoogst winstgevende business en de industrie vult altijd een economisch vacuum op. **Jerome Tucille**



de uitspraak van Jerome Tucille verwekt opschudding in het kamp van de 'vrienden van het landschap'. Kan een op business belust zakenmannetje een geblokkeerd ecologisch systeem weer op gang brengen? Landelijke bouwkunst kan slechts ontstaan als produkt van tijd, ruimte en individuele creativiteit



de bizarre 'petits trianons' van 'de volkstuinder' intrigeren Kroll. Het bouwproces in de tijd wordt duidelijk verbeeld door het vlechtwerk van 'logische' constructies die successievelijk worden 'bedacht'



de ornamentering van 'les trianons' (lustpaviljoens die afzonderlijk in een park gelegen zijn) laat in het algemeen zien dat de eigenaar zich verbonden voelt met andere deelhebbers van het ecologische systeem waartoe hij behoort en waarbinnen hij werkt

de mens en zijn cultuur, staat hij consequent toe dat zijn metselaars als medewerkers halverwege met hun werk ophouden als zij door middel van het gebruik van andere materialen hun monotone arbeid wenssen te variëren. So far so good. Beter ten halve (de Midlands) gekeerd, dan ten hele gedwaald. Enkele studenten die toch naar Schotland wenssen door te reizen, mogelijk gehoorgevend aan een ondefiniëerbare 'Sturm und Drang', doen dit door het demonteren van enkele muurschotten die hun habitat bepalen en die daartoe door Kroll als een niet statisch bouwonderdeel werden gemonteerd. Is deze ingebouwde zekering, in de vorm van variabele bouwvormen, echter voldoende zwaar om de organisatie van de

Big Bazar te garanderen? Voorziet Raymond Lemaire een uittocht van zijn studentenvolkje en kan hij, als verantwoordelijke man voor het functioneren van de Big Bazar, op enigerlei wijze voorkomen dat de doorgang door de Rode Zee gevonden wordt? Verklaringen afgeven in het openbaar dat de Pagoda of Progress niet functioneert op een wijze zoals Lucien dat heeft bedoeld is mogelijk één van de middelen om tenminste een status quo op het stuk van migratie te bereiken. Het werk van Kroll mag niet leiden tot dezelfde negatieve ervaringen als die welke, mogelijk mede als gevolg van het werk van zijn Hollandse evenknie Piet Blom, de leiding van de TH in Twente heeft moeten opdoen met de campusgedachte. In febru-

ledereen die beweert enigszins nauwkeurig meer dan drie of vier jaar in de toekomst te kunnen kijken, met onze huidige standaard van technische en sociale ontwikkeling, is óf gek óf een regelrechte bedrieger.

Jerome Tuccille - *Who's afraid of 1984?*

Angst schijnt ook een motief of reden te zijn om steeds meer op machines te gaan vertrouwen.

Lewis Yablonsky



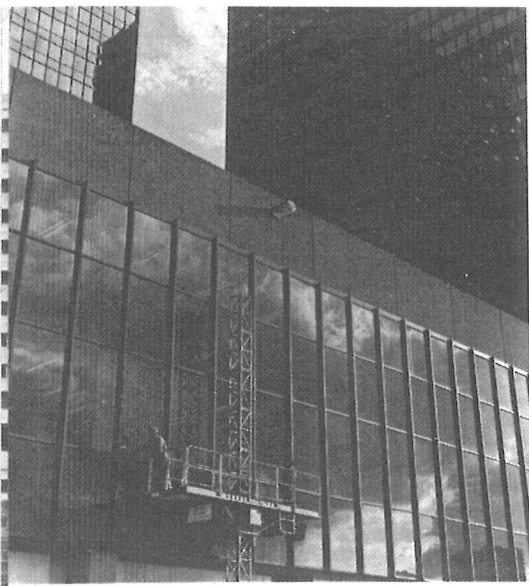
de duif kan symbolisch worden opgevat voor een samenwerkingsverband tussen mens en dier, binnen een ecologisch systeem, dat zich baseert op het gebruik van natuurlijke arbeidsmechanismen. De auto vervult een soortgelijke functie in ecologische systemen die zijn aangewezen op technische arbeidsmechanismen. Auto's maken als glanzende doffers deel uit van de stedelijke ornamentiek



auto's als postduiven geparkeerd op de parking tussen de Big Bazar en het medisch centrum in Woluwé. Het kale heuvellandschap - op de foto tussen de Big Bazar en de 'postduiven' zichtbaar - is ontstaan als gevolg van kortsluiting tussen twee (onvolledige) ecologische systemen



na de kortsluiting tussen polariserende culturen resteert een beklemmend landschap. De maaiwoede van Raymond Lemaire bij het Medisch Centrum werkte als een teisterend vuur. 'Angst schijnt ook een motief en reden te zijn om steeds meer op machines te gaan vertrouwen', aldus Lewis Yablonsky



de kleine man (liberté, égalité, fraternité) die niet aan de godvergeten stad kan ontkomen, heeft de mogelijkheid zich gratis in het natuurlijke element te verlustigen via spiegelbeeldige projectie in de glazen pui van de hedendaagse 'spiegelzaal'-architectuur



Kroll laat zich continu inspireren door de stad als schouwtoneel, maar de benarde positie van de stedeling ontgaat hem niet. Bemoeit hij zich teveel en te nadrukkelijk met het sociale gedragspatroon van anderen, dan kan hij als sociopathische persoonlijkheid worden aangemerkt. Lewis Yablonsky: 'Het sociopathische persoonlijkheidsyndroom heeft in onze technocratische samenleving epidemische vormen aangenomen'

Greater diversity brings more internal organization.

C. H. Dickinson and G. J. F. Pugh

ari 1977 heeft staatssecretaris Klein het college van Bestuur van de TH doen weten dat men zich zal moeten bezinnen over de continuering van het campusexperiment. Klein deelde bovendien mee dat hij voor 1 april 1977 het college in deze zal adviseren⁶. De realisering van de Bastille, op de wijze zoals Blom meende te moeten adviseren, heeft dit echec waarschijnlijk niet bespoedigd maar ook niet kunnen afwenden. Hoewel Kroll anders reageert dan Blom zal ook zijn Pagoda of Progress waarschijnlijk geen garantie vormen voor het feit dat de studenten in Woluwé als groep hun 'Sturm und Drang'-periode inleveren voor een behaaglijke en luxe 'campusperiode'. Beklaagt Piet Blom zich⁷ dat de door hem gerealiseerde 'aardige doorkijkjes' in zijn roemruchte Bastille op de meest onbenullige manier door de technische studenten met planken worden dichtgespijkerd (merkwaardige reactie van Blom als sociaal bouwer - LR) dan veert Kroll aangenaam verrast op als hij na jaren wachten hoort dat woonunits door studenten tenslotte worden veranderd.

Kroll is vergelijkbaar met het mannetje dat tegen beter weten in zijn huisje bouwt op het ijs. Het mag dan waar zijn dat zijn Pagoda of Progress is geëxposeerd op de Biennale in Venetië, maar dat heeft niet kunnen verhinderen, mogelijk door het niet tonen van de ijsvloer waarop zijn oeuvre gebouwd is, dat men de studentenhuisvesting als een statische verschijningsvorm is gaan begrijpen en waarderen. Inmiddels dreigt Lucien door deze bewieroking, die het ware karakter van zijn arbeid versluiert, volledig de mist in te gaan en loopt hij het gevaar als offer te vallen op één van de altaren die hij, in de vorm van kapitelen uit gesloopte bouwwerken in en voor zijn eigen pagode



de continuïteit, die voor ieder ecologisch systeem een absolute voorwaarde vormt, kan op duidelijke wijze architectonisch gevisualiseerd worden door gebruikt en nieuw materiaal onderling te verwerken en oude en nieuwe motieven met elkaar te verweven

plaatst. De eindeloze stimulerende en voorlichtende activiteit, die hij moet blijven verrichten om jaarlijks nieuwe lichtingen studenten te begeleiden binnen het zich steeds meer verdichtende milieu, zal hem onverbiddelijk de kop kosten. Op het moment dat een redelijk aantal nieuwkomers zich in de situatie heeft kunnen inleven en de fundering van het geheel dus steviger is (een dikkere ijslaag), worden deze ingewijden weer vervangen door groentjes die van toeten noch blazen weten en wordt de fundering opnieuw minder solide (de ijslaag wordt een vliesje). Zou een jaarlijks terugkerende expositie in Venetië een juist licht werpen op het discontinue karakter van de Big Bazar en het vegetatieve milieu waarmee deze eens een eenheid hoopt te vormen, dan zou Kroll uit deze zenuwslappende positie bevrijd kunnen worden. De verplaatsing van een enkel wandje tussen twee kamers is echter niet voldoende spectaculair om daarop een jaarlijks terugkerend evenement in Venetië te baseren. Het schijnbaar willekeurig plaatsnemen van 'offerblokken' in de resterende open gebieden rondom de pagode is al evenmin een activiteit die om voortdurende publiciteit vraagt. Inmiddels staat vast dat het dienstverband van Kroll met de universiteit niet wordt verlengd en dat de journalistieke kreten in wereldpers en vakblad (linkse architect, dwarsliggende architect, anarchistische architectuur) er garant voor staan dat andere opdrachtgevers zich liever niet vereenzelvigen met deze bouwer van twijfelachtige reputatie. Nog één stapje verder en Kroll is rijp om door de pers als dissident te worden geconsumeerd.

Toch blijkt de ratjetoe die men als beschouwer van de Big Bazar en als consument van architectuur voorgeschoteld krijgt, in veel mindere mate een ordinaire



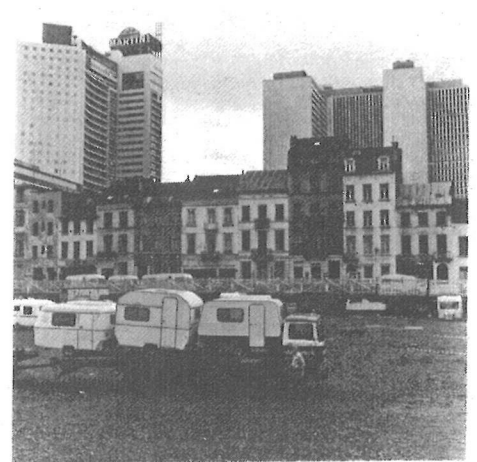
landschappelijk vindt deze verweving plaats tussen vegetatieve elementen en artefacten. De continuïteit van het cultuurproces kan gevisualiseerd worden door historische artefacten een andere functie te verlenen



door de ingreep van Lemaire is de polariteit in Woluwé opgeheven. 'De scheiding van polariteiten schijnt voor het bestaan van materie alsmede van leven een fundamentele voorwaarde te zijn', aldus schrijft Frederic Vester in 'Meedenken met de technologie'. De heren Lemaire en Froidecoeur (sloper in Brussel) zouden er dan ook beter aan doen hun nivellerende werkzaamheden te staken



Froidecoeur kan, evenals een slager, onmogelijk emotioneel betrokken blijven bij de werkzaamheden die hij dagelijks moet verrichten. 'Doe wel en zie niet om', zo luidt het devies van beide achtenswaardige middenstanders van de eerste rang



caravans als lokvogels in het stedelijk milieu

De scheiding van polariteiten schijnt voor het bestaan van materie alsmede van leven een fundamentele voorwaarde te zijn. **Frederic Vester - Meedenken met de technologie**

stampot te zijn dan de gast aan tafel op het eerste gezicht zou menen. Deze eenvoudige doch voedzame maaltijd die Kroll opdient in de vorm van ogenschijnlijk chaotische architectuur, is in principe samengesteld uit vier ingrediënten:

De façade van de Big Bazar toont duidelijk een driedelige horizontale indeling waarbij de middelste partij is samengesteld uit twee scherp contrasterende elementen. Het onderste deel van de façade wordt gevormd door een uiterst eenvoudige partij met duidelijk gemarkeerde entrees en is vrijwel geheel als gemetselde structuur behandeld. Het bovenste deel van de façade ontstaat als een optelsom van een aantal bouwvormen die sterk doen denken aan gewone woonhuizen zoals deze nu nog veel rondom Brussel te vinden zijn.

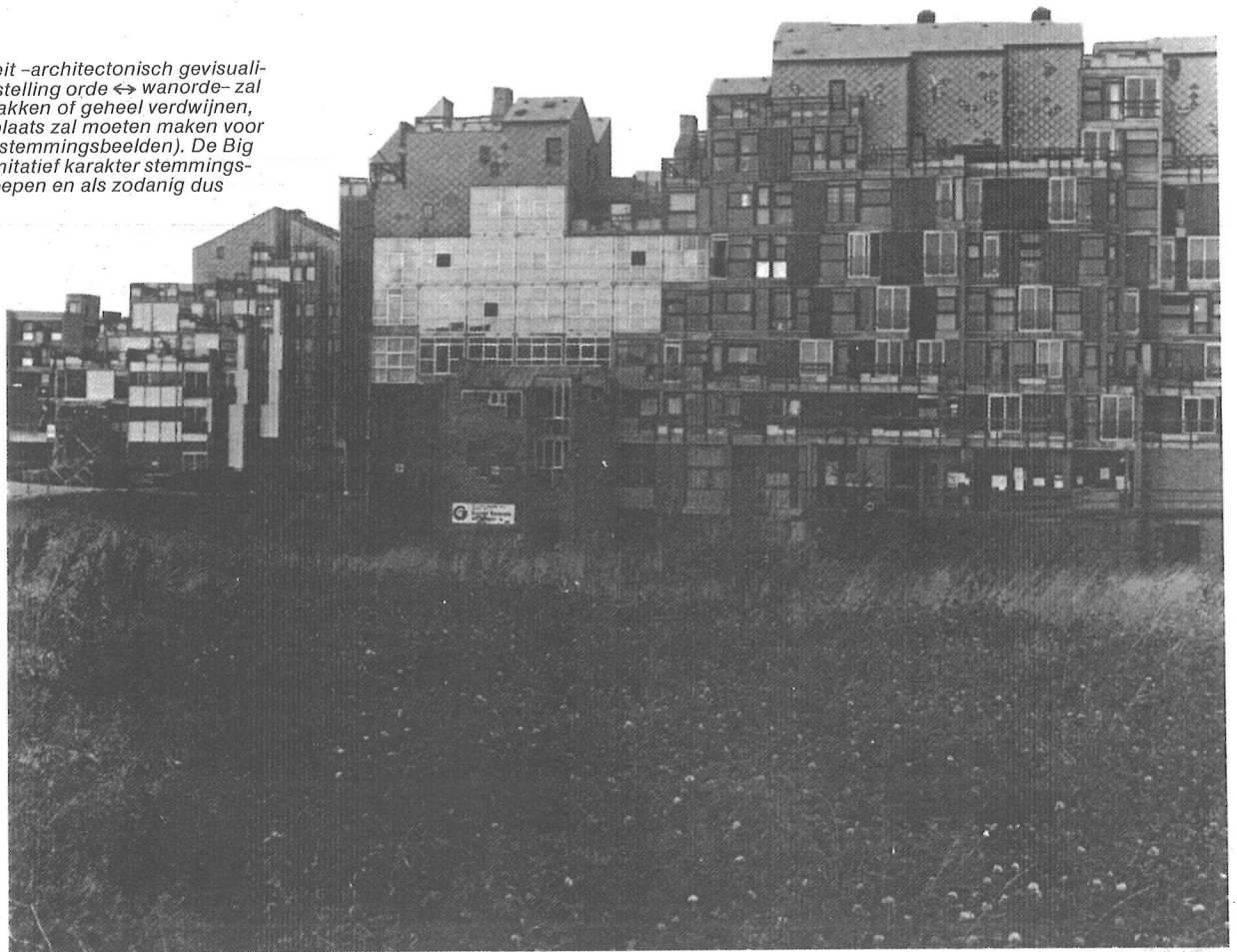


in een dynamisch milieu moeten artefacten in creatief opzicht stimulerend werken. Op de abacus (= dekplaats) van het kapiteel, dat voor de Big Bazar is geplaatst, zou bijvoorbeeld weer een nieuw artefact gezet kunnen worden. De abacus wordt hier dus letterlijk als speeltafel beschouwd (abacus = speel- of pronktafel) waarop nieuwe processen kunnen plaatsvinden



als het niet mogelijk is in creatieve zin op artefacten te reageren - omdat ze bijvoorbeeld, zoals hier vóór de Mémé, als voltooid kunstwerk zijn afgeleverd - dan worden plastische creaties statische rariteiten in een dynamisch milieu

de stedelijke polariteit –architectonisch gevisualiseerd door de tegenstelling orde ↔ wanorde– zal in de toekomst afzwakken of geheel verdwijnen, omdat de wanorde plaats zal moeten maken voor de orde (verlies van stemmingsbeelden). De Big Bazar zal door zijn imitatief karakter stemmingsbeelden blijven oproepen en als zodanig dus stimulerend werken



De huizen die deze bouwlaag vormen noemt men 'les Granges' (de schuren). De tweedelige laag die gelegen is tussen de beide voorgaande lagen en die als zodanig eveneens duidelijk herkenbaar is, wordt in oostelijke richting zéér heterogeen samengesteld door groepen demontabele vensters in bonte verscheidenheid. In westelijke richting wordt dit deel van de façade gevormd door een simpele rechtlijnige glazen pui. Zou men de oostelijke partij Vlaams van karakter kunnen noemen (Vlaamse kermis), dan zou de westelijke partij het Franse element kunnen vertegenwoordigen. Het Vlaamse deel wordt gekenmerkt door een duidelijk besloten en minder gedecoreerd karakter dat door het gamma van de toegepaste kleuren een sfeer oproept die aan Breughel doet denken. Het Franse deel is transparanter, meer speels gedecoreerd en heeft meer esprit. De toepassing van veel aluminium roept hier een sfeer op die doet denken aan de Franse Concorde.

Deze vierdelige gevelindeling is te nadrukkelijk in de architectuur van de studentenhuisvesting aanwezig dan dat Bullhorst daaraan voorbij kon gaan*. Aan de ande-

* Rainer Bullhorst: 'Het complex ziet eruit alsof de bewonders na een grote brand met allerlei bouwstoffen, die zomaar voor het grijpen lagen, individueel de herstelwerkzaamheden ter hand hebben genomen'

re kant is misschien de gespleten structuur die land en volk van België kenmerken een te simplistisch gegeven om de structuur van de Pagoda of Progress louter op grond van dit gegeven te kunnen verklaren. Toch moet de invloed die uitgaat van dit bivalente milieu niet onderschat worden. Het is wellicht ook van belang te weten dat de Walloniër Kroll gehuwd is met een Provençaalse en dat hun kinderen tweetalig worden opgevoed.

Van de vier genoemde ingrediënten die in principe de gevelindeling bepalen zijn er drie uitgekristalliseerd en gefixeerd. Hieraan ontleent het gebouw, hoewel misschien ongewild, een statisch karakter. Slechts één van de vier ingrediënten, het complex dat wordt gevormd door de bizarre collectie losse vensters met daartussen losse houten panelen, moet echter voortdurend activerend kunnen blijven werken. De 'ordeverstoring' die interieur ontstaat als gevolg van de activiteit van één student (het demonteren van een wand tussen twee kamers) kan in principe dus zo ver gaan dat een deel van de buitengevel, als gevolg van een gevoel van onvrede van de zijde van de overige bewoners, een 'andere orde' zal vertonen.

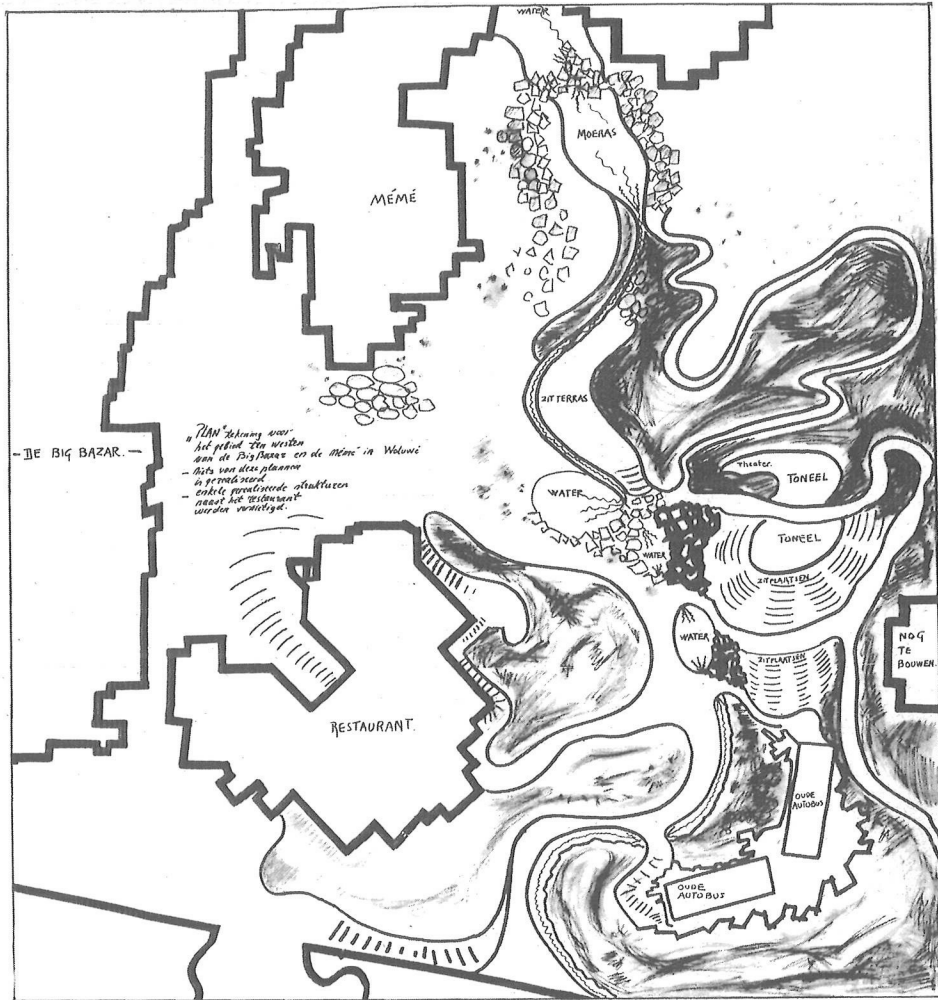
De erkenning van het recht van de medeburger om creatief op zijn milieu te kunnen reageren komt Lucien Kroll duur te staan. Hij zal wellicht de historie ingaan als anarchist. Zo heeft oa Francis Strauven

de verleiding niet kunnen weerstaan om het werk van Kroll abusievelijk maar op spitsvondige wijze te etiketteren als 'anarchitectuur'⁸. Kan men iemand anarchist noemen als hij, binnen nauw omschreven grenzen, een minimale vrijheid aan medeburgers geeft? Als Raymond Lemaire door de ramen van zijn werkkamer naar buiten kijkt en ziet hoe de wind een turbulente stroming doet ontstaan in de afgevallen boombladeren die op straat liggen, dan bevangt hem een zekere vrees en vraagt hij zich, als medeverantwoordelijke autoriteit, af of de ludieke Big Bazar geen speelbal zal gaan vormen voor onbekende machten.

Als kunsthistoricus ziet Lemaire wellicht enige overeenkomst tussen het handjevol drenkelingen dat door Géricault in 1818 is geschilderd op het vlot van de Medusa en de 'Sturm und Drang' figuren die het 'zinkende schip', de Big Bazar, van Kroll bevolken. Kan de mislukking van het 'experiment Kroll' vergeleken worden met het aan de grond lopen van de Medusa voor de kust van Senegal op het moment dat de haven in zicht is? Misschien wel, als we bedenken dat deze ramp op zee was te wijten aan de bureaucratische onverschilligheid die de overheden aan de dag legden met betrekking tot het lot van de Medusa en zijn bemanning. De tweeenheid van de cultuur (haar bipolaire structuur) manifesteert zich voor Lemaire

niet gerealiseerd 'plan'
voor de tuinen in Woluwé

door de tegenstelling in de conceptie voor de totale campusbebouwing en die van de Pagoda of Progress, zoals deze zich bijvoorbeeld ook in het begin van de negentiende eeuw heeft gemanifesteerd in de felle strijd tussen romantici en classicisten: l'histoire se répète. Géricault verbeeldde in zijn tijd het lot van mensen in nood; Kroll probeert, door middel van het gebruik van architectuur, het lot van mensen van nu te beïnvloeden. Dit doel voor ogen doet Kroll besluiten om in de Midlands uit te stappen alvorens hij door anarchisten op het eindstation wordt afgehaald. Twee toelichtende verklaringen van Strauven tenslotte, die juist in onderlinge samenhang een merkwaardig licht moeten werpen op de activiteiten die in Woluwé worden ontwikkeld. Stelt Strauven primo dat Le Roy 'rotstuintjes' aanlegt met hulp van de studenten, dan moet Strauven op zijn beurt in de Midlands zijn uitgestapt alvorens het eindstation 'terra ecologica' te hebben bereikt. Akkoord, geen mens zal ooit kunnen bouwen op zulke puur rationele gronden als door Bill Hillier en Liz Jones besproken in een artikel in de New Scientist+. Echter, juist door het gebruik van een 'odd assortment of materials and components' (ratjetoe - Bullhorst) kan Lucien de indruk vestigen alleen door dit heilige beginsel van Hillier en Jones te worden geleid. De hele Pagoda of Progress is opgetrokken door middel van het gebruik van nieuwe materialen; zonnepanelen zijn niet toegepast en daadwerkelijk heeft geen enkele student of vrijwilliger bijgedragen tot de realisering van de gemeenschappelijke habitat. Waarom heet nu Kroll opeens een 'ecologisch' bouwmeester. Alleen omdat wat vegetatiemateriaal zijn schepping mag overwoekeren? Het is Strauven ontgaan dat de Big Bazar in principe in 'terra ecologica' ligt voorzover hier nu juist van een totale ecologische aanpak sprake zou zijn (dus nu géén plaats voor 'rotstuintjes' als consumptie-artikel). Slechts zéér summier zijn enkele van de principes die Kroll en Le Roy voor ogen hebben gestaan gerealiseerd. Tot het laatste moment heeft Kroll geprobeerd, tenminste in het buitengebied, de diversiteit op basis van recycling (oa culturele recycling-kapitelen) tot maximale hoogte op te voeren. Waar Kroll echter aan de ene kant van het terrein bezig is om dit gemeenschappelijke doel alsnog te



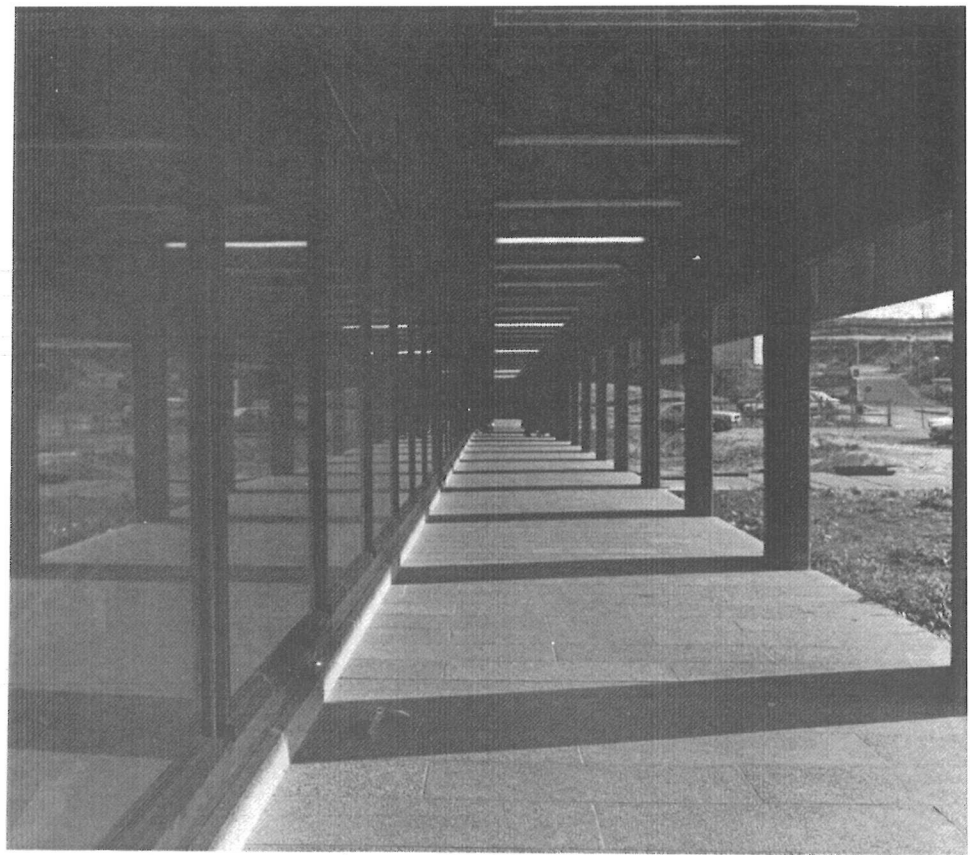
bereiken wordt aan de andere kant de kaalslag toegepast, die de 'terra ecologica' opnieuw in een cultuurwoestijn doet veranderen. Fi donc! Architectuur en tuinarchitectuur kunnen alleen dan als ecologisch of ecosofisch worden bestempeld als beide als produkt ontstaan van een samenleving die gebaseerd is op ecologische of ecosofische principes. Een dergelijke samenleving kan alleen functioneren als de samenwerking tussen flora en fauna (inclusief homo faber, homo ludens en homo sapiens) evident is. Het enige wat nu juist voor een goede opmerker in Woluwé evident moet zijn, is dat het vanaf het eerste uur aan die samenwerking totaal ontbroken moet hebben en Kroll als 'ecologisch' bouwmeester dus volkomen de mist in gaat. In het eerste uur van de stichting in Woluwé werd gespeeld met de gedachte (mijns inziens de enig juiste), om het totale terrein als één gigantische aanvullende cultuur te behandelen, waardoor een toestand van evenwicht bereikt zou kunnen worden tussen de tuin en de concurrerende gigantomanische architectuur van de directe omgeving. Proefvelden die met plantmateriaal op last van de universiteit werden uitgezet (vrijwillige arbeid), beplant en beschermd (honderden meters houten omheining) werden door bulldozers rücksichtslos vernietigd toen enkele jaren later bleek dat inderdaad andere werkmethode op eenvoudige wijze tot het genoemde doel zouden kunnen leiden.

Het plan voor het hele gebied werd door de universiteit teruggenomen en het duo Kroll/Le Roy kreeg toestemming het open gebied in de directe omgeving van de Big Bazar alsnog naar hun inzichten 'in cultuur' te brengen. Opnieuw werd de laatste kans, die als compensatie voor het getoonde brute geweld geboden werd, met beide handen aangegrepen om, in zéér geconcentreerde vorm nu, een klein terreintje zodanig te verdichten dat van een gelijkwaardige activiteit ten opzichte van de directe omgeving gesproken zou kunnen worden. Er waren ver uitgewerkte plannen voor dit gebied: al het via de belendende gebouwen opgevangen en aangevoerde regenwater zou worden omgeleid om een moerasgebied te laten ontstaan; het bouwen van 'vogelbergen' uit waardeloos bouw materiaal om vogels te stimuleren zich binnen dit gebied te vestigen; het bouwen van een openluchttheater voor de studenten en de bezoekers vanuit Woluwé; het bouwen van zitgelegenheden tussen opgeworpen heuvelachtige terreintjes; het plaatsen van oude voertuigen (tramwagens en autobussen) om studenten een mogelijkheid te bieden om op diverse manieren te recreëren; het vormen van een waterloop die gevoerd zou worden uit het moerasgebied en die tenslotte via een hoog verval zou worden afgevoerd naar een aangrenzend gebied; het vormen van ondiepe speelgelegenheden voor kinderen in deze water-

+ Bill Hillier (University College London) and Liz Jones (Royal Institute of British Architects) - 'Architecture at the cross road', *New Scientist* 19 May 1977: 'There is a well-established opinion, that architects should be universal men, who need to be taught a smattering of everything. In fact the type of knowledge architects need are quite specific. On the technical side, the fundamental problem remains what it has always been: how to combine an odd assortment of materials and components, that individually behave differently, into unit that is more or less stable under the stresses and strains of use'



bakje met grof grint naast een van de entrees die toegang geeft tot een gigantisch, uniform, rechtlijnig gangenstelsel van het medisch centrum in Woluwé (architect Montois). Dezelfde functie als de kiezelsteentjes van Klein Duimpje?



verlaat men het labyrint van Montois, dan komt men in een loggia van enorme afmetingen die uitzicht geeft op de Big Bazar en de rotstuintjes van Le Roy



het witte labyrint van Montois

En gagnant son indépendance, la culture commence un mouvement impérialiste d'enrichissement, qui est en même temps le déclin de son indépendance.

Guy Debord

* Guy Debord - *La société du spectacle*, blz 121: 'En gagnant son indépendance, la culture commence un mouvement impérialiste d'enrichissement, qui est en même temps le déclin de son indépendance'. (Terwijl de cultuur zich meester maakt van de vrijheid, begint zij zich op imperialistische wijze te verrijken, hetgeen op hetzelfde moment een vermindering van vrijheid betekent).

Zie voor het onderscheid passieve en actieve cultuur: Plan 4/1975 en 1/1977

staande in deze loggia kan men de orakeltaal van Aillaud vernemen, die door de frisse wind wordt aangedragen via de open westelijke wand, gevormd door een betonnen kolonnade: 'Il faut que la nature pénètre à nouveau dans notre vie, et substituer à nos univers de béton et de pollution un univers de verdure et d'air pur'

loop. Al deze plannen hebben niet kunnen voorkomen dat men nu slechts kan wandelen in de kaal geschoren 'rotstuintjes' van Le Roy.

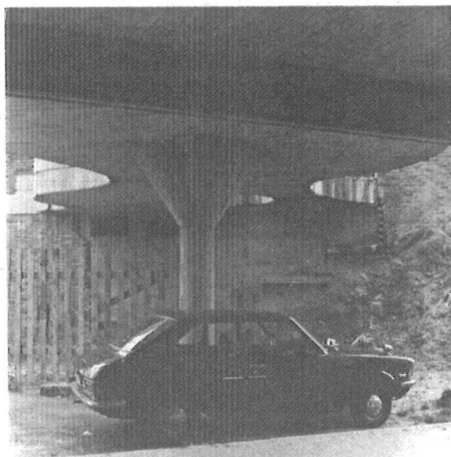
Waarschijnlijk heeft de universiteit op haar beurt zich voor deze tweede kruistocht tegen de passieve cultuur laten inspireren door een uitspraak van Paul Ehrlich: 'ecologie is eenvoudig'. Meer plausibel is echter de gedachte dat de markies van Cantecler van de veronderstelling uitgaat dat Olivier B. Bommel en zijn kornuiten, op basis van dit eenvoudige thema van Ehrlich, in de Kleine Club genoeglijk op 'niveau' kunnen discussiëren. De universiteit heeft echter niet aléén behoefte aan een gesprekstof van meer consistente aard, maar bovendien ook aan een mogelijkheid om het gebiedje rond de Big Bazar duidelijk te kunnen blijven observeren (Michel Fugain vrij bewerkt: 'nous avons besoin de lumière et de liberté'). Mocht Kroll inmiddels aardig op weg zijn om één van de vele uitspraken van Guy Debord tot realiteit te maken*, dan moet hem alsnog een halt worden toegeroepen. Is Debord als filosoof niet te suspect dan dat zelfs zijn naam maar genoemd mag worden binnen de klassiek

gerichte opleidings sfeer van medische studenten? Zou het tonen van bureaucratische onverschilligheid niet het juiste middel zijn om dit 'cultuurtje in beweging' te doen stranden voor zelfs maar een haven in zicht is? Of Simone Kroll als medewerster van haar man nu onvermoeibaar planten aansleept, tientallen kilo's zaad verstrooit, planten water geeft en verzorgt, de tuinen rond de 'mémé' (huisvesting naast de Big Bazar waarin oa de school gevestigd is) na iedere 'ordeverstoring' weer 'op orde' brengt, al dit werk zal nooit tot iets kunnen leiden als het decor blijvend gevormd wordt door een ongeïnteresseerd universitair milieu. De sociale bewogenheid vanwaaruit Kroll en zijn mensen werken en die voor hen een conditio sine qua non vormt, is zó groot dat hun activiteiten, ontwikkeld ten gunste van de universiteit, door dit medische gezelschap haast als 'pathologisch' worden ervaren.

De muur van onbegrip waarop de activiteit van Kroll en de zijnen keer op keer stuk loopt zou van robopatische + makelij kunnen zijn. Hier moet direct worden gesteld dat Lewis Yablonsky zéér sceptisch is ten aanzien van het te verwachten heil van welke zogenaamde tegencultuur dan ook. Yablonsky stelt zich wél zeer positief op ten opzichte van nieuwe stromingen in de cultuur als die vanuit het centrum ontstaan, niet vanuit het randgebied van die cultuur⁹. In ieder geval zou Yablonsky het toepassen van machinaal geweld, dat de 'rotstuintjes' in Woluwé op noodlottige wijze heeft doen veranderen in een kaal, naargeestig gebied, verklaren als het direct



medische symboliek



parkeren onder het 'altair' van de medische studenten in Woluwé

gevolg van angstcomplexen die bij de opdrachtgevers, om wat voor reden dan ook, aanwezig geweest moeten zijn. Verlaten we dit naargeestige gebied, de 'rotstuintjes', dan komen we op de aangrenzende kleine speelplaats aan de voet van de 'mémé'. Geen kale, open en lege ruimte die als een smakeloos, platte pannekoek tussen de livings is gesitueerd, maar een klein besloten ondulereend terreintje, gestoffeerd met speelplasticen, dat na veel geschipper zijn uiteindelijke vorm heeft verkregen¹⁰. Door de stoffering bescheiden te houden heeft men hier tenminste kunnen voorkomen dat de cour lijkt op een observatieruimte voor geestelijk gestoorde of een kooi voor wilde dieren. Als gevolg van het eindeloze geschipper is de vegetatie echter teruggedrongen tot een zodanig klein oppervlak dat je je afvraagt of men de beplanting maar beter niet geheel achterwege had kunnen laten. Nu staan, in veel te kleine perkjes, groepen 'gekwelde' wilgen (*salix matsudana tortuosa*) dicht opeen gedrongen en beschermd door vijandig prikkel-

draad. Wat zal er in de toekomst met deze bomen gebeuren als de gekwelde wilgen de hele façade van de mémé achter een zee van kronkelende takken en kringelend gebladerte laten verdwijnen? Zullen de nieuwe machthebbers, opvolgers van kunsthistoricus Lemaire, gekweld door angst opnieuw machinaal geweld gebruiken om de bomen te laten vellen, waardoor zij op hun beurt van hun kwelgeesten worden bevrijd? Het kapverbod dat tegen die tijd zal worden uitgevaardigd, zal echter ook door andere motieven ingegeven kunnen zijn. Zou men bijvoorbeeld niet eens tot de conclusie kunnen komen dat binnen dit specifiek medische wereldje de aanplant van een 'ziekelijke cultivar' (de *salix matsudana tortuosa* in kwestie) een 'rariteit', een 'modeboom' eigenlijk maar moeilijk kan worden getolereerd? Wakend over de kudde zou Raymond Lemaire deze tijd nuttig kunnen gebruiken door eens te mediteren over een van de vele uitspraken van een andere omstreden architect, Emille Aillaud: 'les terres crues ne font que des nomades'.

Een robopaat is een menselijk wezen dat sociaal dood is.

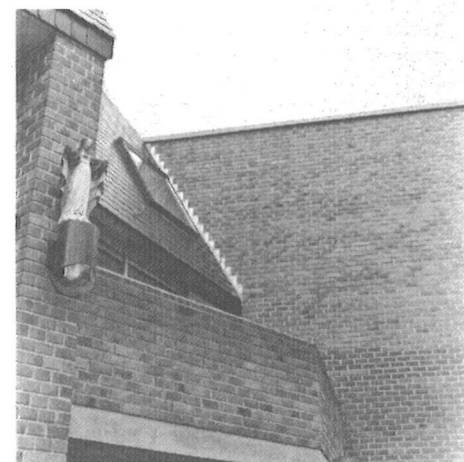
Robopaten lijden aan een culturele vertraging.

In een robopatisch producerende samenlevingsmachine geldt conformisme als verdienste.

Robopatische leiders zijn onbuigzaam in de richting van humanistische veranderingen wanneer hun zelfvoldane image op het spel staat.

Het sociopathische persoonlijkheidssyndroom heeft in onze technocratische samenlevingen epidemische vormen aangenomen.

Lewis Yablonsky - Robopaten



ornament aan een van deze huizen voor studenten. 'Komt tot Mij, allen, die vermoeid en belast zijn'

De mens is een prothese god.
Sigmund Freud

Il est évident qu'au sein des sociétés modernes la dissociation est totale. La sélection y a été supprimée. Jacques Monod

+ Enkele citaten uit: Lewis Yablonsky - Robopaten:
- 'Een robopaat is een menselijk wezen dat sociaal dood is'
- 'In een robopatisch producerende samenlevingsmachine geldt conformisme als verdienste'
- 'Robopatisch gedrag is superconformistisch'
- 'Robopaten lijden aan een culturele vertraging'
- 'Robopaten zijn efficiënte ambtenaren en bureaucraten'
- 'Robopatische leiders zijn onbuigzaam in de richting van humanistische veranderingen wanneer hun zelfvoldane image op het spel staat'
- 'In laatste instantie zijn robopaten werktuigen die een sociaal afsterven legaliseren en veroorzaken'
- 'Over het algemeen worden robopaten in de samenlevingsmachine voor 'normaal' gehouden. Men beschouwt ze niet als psychotisch of geestesziek, ook al lijken ze in hun dwangmatig conformisme en gebrek aan spontaniteit sterk op mensen die psychotisch genoemd worden'
- 'Veel revolutionairen en afgescheidenen hebben dezelfde onmenselijke eigenschappen overgenomen van de robopatische leiders van de samenleving die zij trachten te vernietigen'



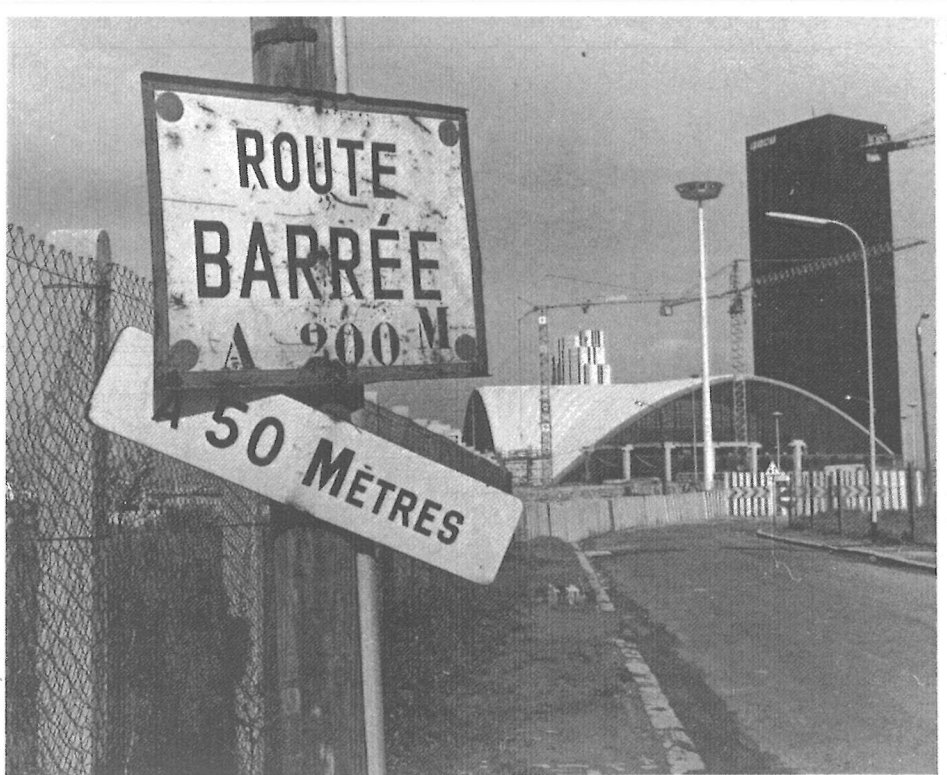
huisvesting voor gehuwde studenten in de directe omgeving van het medisch centrum en de Big Bazar in Woluwé

aillaud - la défense

Juist op het moment dat je je staat af te vragen of door de keuze van stoffering de speelplaats rond de mémé wel aan haar doel zal beantwoorden, verschijnt de figuur van 'vadertje' Aillaud in deze reeks beschouwingen wederom ten tonele¹¹. Bestaat er essentieel verschil tussen de opvatting van Kroll en Aillaud over de wijze van realisering van het woon- en leefmilieu? Aillaud: 'Ce qui me gêne dans le mobilier urbain c'est son utilité flagrante, sa modernité agressive'. Als Aillaud denkt dat deze uitspraak misschien nog niet duidelijk genoeg is voegt hij er aan toe: 'Il ne faut pas pousser la fonction au point qu'elle nous crie une obligation*'. Voelt de jeugd in Woluwé zich vrijer tussen de artistieke rariteiten, die door de arbeiders en andere creatieve medewerkers van Lucien Kroll op impulsieve wijze zijn gecreëerd, en die nu blijvend een deel van de ruimte van de speelplaats opeisen? Is er principieel verschil tussen dit landschap ('rotstuintjes' plus speelplaats), dat doet denken aan een landschap gevormd door dode vulkanen, en de statische sprookjeswereld die Aillaud voor het jonge volkje geschapen heeft in La Grande Borne?

Marcel Cornu over deze topper van Aillaud: De architect heeft met plastische effecten gewerkt en een *stimulerend* decor neergezet met de bedoeling de bewoners te verfijnen, te cultiveren, te intellectualiseren en ze bovendien de mogelijkheid te bieden *via de droom aan de dagelijkse werkelijkheid te ontsnappen*¹². Deze idealistische doelstelling van Aillaud wettigt een vergelijking tussen de grijzende bouwmeester, tevens kindervriend, en een andere hooggeleerde, extatische doch imaginaire persoonlijkheid: professor Sickbock. Op dezelfde manier waarop deze eminente geleerde de mensheid partiëel zijn diensten aanbiedt meent Aillaud zijn kennis en kunde in dienst te moeten stellen ten faveure van een geselecteerd groepje Parijzenaars. Omdat Aillaud kennelijk van plan is zijn arbeidsterrein duidelijk af te bakenen door middel van spectaculaire creaties, kunnen deze symbolisch als grensstenen voor zijn rijk worden begrepen. Het eerste grensmaatje dat door Aillaud, in de vorm van sociale woningbouw, ten zuiden van Parijs in de grond werd geslagen, viel kennelijk groter uit dan oorspronkelijk het plan was: 'La Grande Borne'. Maar omdat alles relatief is en de grootte mogelijk niet voldeed besloot Aillaud het volgende markeringsmaatje groter te maken. Het 'systeem Aillaud' werd daartoe krachtig opgebla-

* 'Het meest hinderlijke van de stedelijke inboedel is voor mij haar overduidelijke, efficiënte en agressieve vormgeving. Men moet de functie niet verabsoluteren waardoor deze ons verplicht' - Emille Aillaud. Een soortgelijke uitspraak zou ook best uit de mond van Kroll opgetekend kunnen zijn, maar Lucien is uiterst spaarzaam voor wat betreft het vlotte gebruik van fraaie uitspraken



Les architectes on fait dérailler le monde. Emille Aillaud

zen, waardoor een tweede grensmaatje ontstond, nu ten westen van Parijs, die de Eiffeltoren naar de kroon steekt: La Borne Gonflée¹³. De vormgeving van dit tweede 'grensmaatje' doet vermoeden dat Emille Aillaud zich heeft laten inspireren door de modellen van raketten die door Sickbock cs voor science fiction doeleinden werden ontworpen. Voor wat de kleur van La Borne Gonflée betreft moet Aillaud zich hebben laten inspireren door de camouflage-technieken die de Duitsers in 1940-45 hebben toegepast voor hun bunkers. Zo ontstond in La Défense een griezelig woonbuurtje, een tweede 'cape canaveral' voor de minder gesitueerde, minder verfijnde, minder gecultiveerde en minder intellectuele Parijzenaar anno 1977; kwelgeest voor de kleine man.

'Emile Aillaud nadragen geen wonderen te hebben verricht is hem een onrechtvaardig proces aandoen', aldus Marcel Cornu. Inderdaad! La Borne Gonflée is een geëxalteerd orakel, gegeven door een man die de managers van de actieve cultuur geen strobreed in de weg wil leggen¹⁴. Als deze 'goddelijke' bouwmeester stelt dat 'het innerlijke leven het belangrijkste is', dan blijkt in ieder geval dat hij de uitspraak van Jacques Monod niet in de wind geslagen heeft, maar dan blijkt tevens dat hij zich zelf distancieert van de 'wonderen' (Cornu) die hij geschapen zou hebben. 'Of we nu wel of niet het industriële tijdperk accepteren, het leven van alledag zal toch gebaseerd moeten zijn op algemeen menselijke principes en niet alleen sociaal of op het gezin gericht moeten zijn', aldus Aillaud¹⁵. Hier is dus sprake van een duidelijk verschil tussen Aillaud en prof Sickbock, omdat de 'wetenschap-

pelijke' experimenten van laatstgenoemde meestal ontdaan zijn van iedere vorm van menselijkheid. Prof Sickbock gebruikt de mens als attribuut om 'wetenschap' als doel op zich te kunnen bedrijven. De woonsilo's van Aillaud vervullen, blijkens de doelstelling van deze bouwkundige idealist, dezelfde functie als drugs. Dat deel van het jonge volkje, het 'betere' deel, dat niet grijpt naar verdovende middelen en dat dus niet van plan is zichzelf, indien nodig, van deze wereld te spuiten, kan volop communiceren met de fallische architectuur die re-creatieve macht vertegenwoordigt. Binnen de gigantische palissade, die door deze megalomanische cylinders wordt gevormd, kan de mens zich veilig weten zoals het vee binnen de kraal; -La Défense- vrucht van het vermogen van de Fransman om laconiek te reageren op een gegeven situatie?

De wind die vrij spel heeft tussen dit bolwerk van woonschoorstenen draagt eindeloos, nu eens fluisterend dan weer met luider stem, de nimmer aflatende stroom van orakeltaal aan die Aillaud produceert: 'De stedelijke gemeenschap van thans wordt gevoegd bij die van het verleden, en de stad, als produkt van de tijd, legt getuigenis af van dit continu proces; zij vormt het geheugen van de mens? Aillaud kan het verdomd mooi zeggen...

Dat de 'wonderen' van Aillaud niet door iedereen op dezelfde wijze worden ervaren (hetgeen normaal is) moge blijken uit het oordeel van één van de vele naamlozen die La Borne Gonflée bezoeken: 'Als je zo durft te bouwen, dan moet je toch wel een diepe minachting hebben voor je medemens'. Hier géén bordje 'avenue de l'Idéal';



terreinwerkzaamheden in La Défense, op de achtergrond La Borne Gonflée

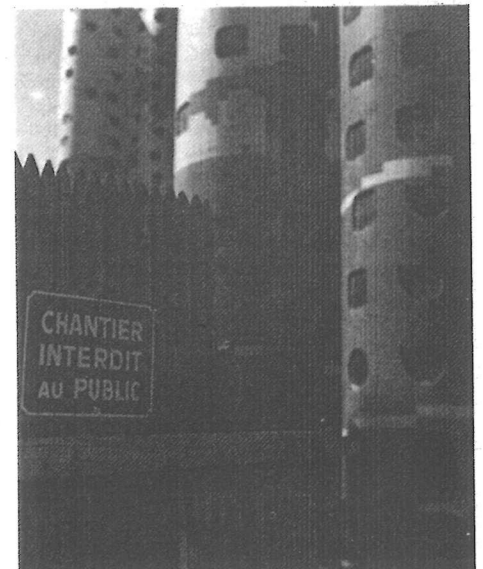
'il faut résolument rompre l'ordre des valeurs; l'architecte d'une ville peut 'changer la vie' (Emille Aillaud)

Emille Aillaud nadragen géén wonderen te hebben verricht is hem een onrechtvaardig proces aandoen. **Marcel Cornu**

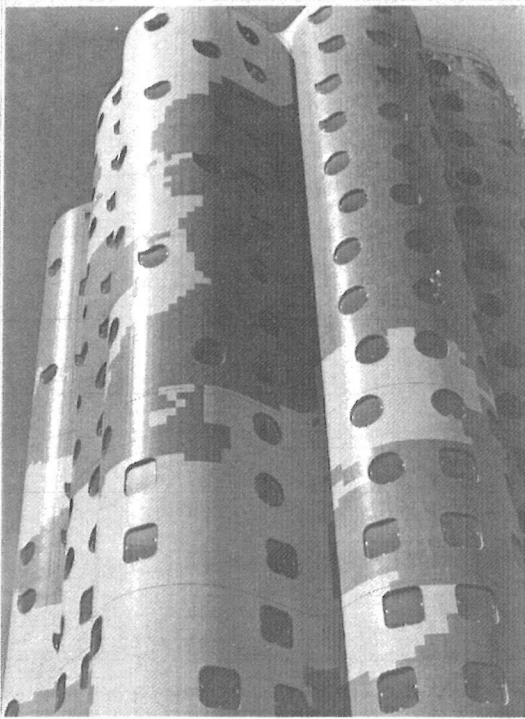
waarom ook als dat ideaal je al op kilometers afstand tegenstraalt. Zou Cornu, staande temidden van deze razernij, het 'wonder' opnieuw ervaren? Cornu, naar aanleiding van La Grande Borne: *'De architectuur als kunst* wordt hier als beslissende factor van de globale stedenbouw gezien. Niet alleen *het gezag* van de architect als bewerk van stedenbouw wordt hersteld maar ook de *maatschappelijke macht* van de architectuur als *actief element* in het stedenbouwkundig proces'. Cornu laat het niet bij de constatering van deze drie feiten alleen; kunst, gezag, macht. De experimenten op het gebied van architectonische vormgeving dwingen respect af bij Cornu en hij wenst zijn bewondering, die hij voor dit onderdeel van het werk van Aillaud koestert, niet onder stoelen of banken te steken. Cornu: *'De vormexperimenten* kunnen fascinerend zijn. Wie heeft er minachting voor echt onderzoek op dit gebied?' In de eerste plaats waarschijnlijk die consumenten van het produkt van Aillaud die, inplaats van te leven en te kunnen werken in een ongedwongen sfeer die de sociale woningbouw over het algemeen moet kenmerken, nu moeten leven en werken binnen een geforceerd cultureel milieu: architectuur als maatschappelijke macht! Volgens Cornu werkt Aillaud via het uitoefenen van deze maatschappelijke macht enzymatisch in op het stedenbouwkundig proces. In de tweede plaats zouden dus al die personen, die dit stedenbouwkundig proces geïnteresseerd volgen, minachtend kunnen reageren voorzover zij van oordeel zijn dat dat stedenbouwkundig proces zich in ongunstige zin ontwikkelt. Gebruikt Cornu zowel het begrip 'archi-

tectuur als kunst' als het begrip 'vormexperimenten' in dezelfde context, dan kan misverstand ontstaan omdat kunst slechts kan ontstaan als eindresultaat van reeksen studies en experimenten. Omdat La Grande Borne echter als kunstzinnig eindprodukt wordt verkocht, wordt door de bewoners de vis dus vuur betaald. Gelukkig spelen de vormexperimenten in La Grande Borne zowel als in La Borne Gonflée zich zo duidelijk af op het niveau en binnen de sfeer van Moeder de Gans, dat Aillaud aan etikettering als anarchitect weet te ontkomen. Daardoor is het voor hem mogelijk de produktie van aardse paradijzen, voor de minder draagkrachtigen, ongestoord te continueren. Het feit echter dat deze tweede grenssteen, die door Aillaud gecreëerd werd, binnen een groter gebied ligt dat La Défense heet, doet vermoeden dat toekomstige belagers van deze architectonische doordouwer, in geval van actie, op een warme ontvangst kunnen rekenen. Als Aillaud orakelt dat de stad moet worden beschouwd als een organisme en niet als een structuur, waarom laat hij dan toch een volledig uitgekristalliseerd kristal ontstaan dat geheimzinnig flonkert in het licht ('une ville est un organisme, ce n'est pas une structure'). Waarom heeft de grote tovenaars Aillaud niet een aantal allosterische of andere regulerende componenten toegevoegd aan het totale pakket van ingrediënten dat heeft gediend om La Borne Gonflée te kunnen realiseren? Dit was voor Aillaud onmogelijk omdat deze hogepriester dan in conflict zou komen met de door hemzelf geproduceerde orakels. Als Emille Aillaud nl stelt dat de stad méér is dan een structuur –alles wat ordelijk samenge-

het kristallisatieproces van La Borne Gonflée moet, blijkens de vele waarschuwingsborden, zo ongestoord mogelijk kunnen verlopen. Een zuiver kristal ontstaat als geen verontreinigende elementen zich bevinden in de oplossing die de broedkamer vormt van een kristal. De kiemvorming die nodig is om de kristallijne structuur van La Borne Gonflée te laten groeien, binnen de structuur van La Défense, wordt verzorgd door Aillaud en enkele ingewijden



beschouwen we ieder kristal op zich als kiemvormer voor een groter kristal, dan zou een kettingreactie kunnen ontstaan die Aillaud op de volgende wijze verwoordt: 'La grande Borne, c'est moi' 'La Borne Gonflée, c'est moi' etc



het streven van Aillaud om tenslotte een goddelijk niveau te willen creëren, niet alléén voor zichzelf maar ook voor een handjevol gelukzaligen, zou aan Georges Friedmann de volgende uitspraak ontlokken: 'Il ne s'agit pas pour l'homme d'apprendre à être Dieu mais d'apprendre à être homme'. (La puissance et la sagesse, blz 123)

voegd is tot één totaliteit heet een structuur – en dat de stad beter als een organisme beschouwd kan worden, dan kan La Borne Gonflée beschouwd worden als een vlag die de lading niet dekt. Het verschil tussen een structuur en een organisme bestaat hieruit dat de eerste dood en de laatste levend is. Als dode en stabiele architectonische structuur kon La Borne Gonflée dus gebouwd worden zonder toevoeging van welk regulerend ingrediënt dan ook. Eén van de kenmerken van een levend organisme is dat het als zodanig beschikt over een erfelijk mechanisme dat er te allen tijde voor moet zorgen dat de identiteit van het organisme behouden blijft. Deze gigantische grensmaal van Aillaud kan, omdat hij geen organisme is maar een structuur, dus geen bijdrage leveren tot het behoud van de identiteit van het bestaande stedelijke organisme waaraan hij wordt toegevoegd. Uit stede- bouwkundig oogpunt is dit geestesproduct van Aillaud dus een doodgeboren kind. Tegelijkertijd is La Borne Gonflée echter ook een stralende, vaste ster die als zodanig mede de richting helpt bepalen van de maalstroom die wordt veroorzaakt door het totaal van alle stedelijke activiteiten. De complexiteit van de stad als organisme kan door dit product van Aillaud niet toenemen; een dode structuur wordt niet door een levend organisme opgenomen. Hetgeen wil zeggen dat de vrijheid van de stad niet wordt vergroot (François Jacob: 'Plus l'organisme est complexe plus il est libre'¹⁶). De realisatie van La Borne Gonflée bete-



toen de kristallisatie van La Borne Gonflée eenmaal een feit was kon binnen deze open structuur nieuwe kiemvorming plaatsvinden. De groei van dit nieuwe kristal, die door toedoen van een kunstzinnige kiem zal worden gestart, zal alléén door economische factoren worden bepaald

Il ne s'agit pas pour l'homme d'apprendre à être dieu mais d'apprendre à être homme.

Georges Friedmann

kent echter wel dat de diversiteit van het stedelijk milieu wordt vergroot. Het directe gevolg van deze vergroting zal zijn dat de organisatie van het stedelijk organisme (het ambtelijk apparaat) zwaarder zal worden belast¹⁷. Bovendien zal het ambtelijk apparaat minder snel kunnen reageren door de aanwezigheid van tienduizenden gemigreerde burgers in La Borne Gonflée die zich over het algemeen passief zullen gedragen. Dit passief gedrag, zéér kenmerkend voor bevolkingsgroepen die en masse in nieuwbouwwijken worden ondergebracht, ontstaat als antwoord op de uitdaging van een milieu dat uiterlijk een te grote stabiliteit suggereert. Georges Friedmann¹⁸ is er van overtuigd dat een instabiel milieu véél gunstiger is voor de mens en hem stimuleert om op creatieve wijze te reageren op de uitdaging die van zo'n instabiel milieu uitgaat. Zo wordt bijvoorbeeld de hedendaagse mens *gedwongen* naarstig te zoeken naar nieuwe methoden om voldoende energie te kunnen bemachtigen omdat de mensheid als geheel, met betrekking tot de energievoorziening, in een zéér instabiel milieu leeft. Dit voorbeeld maakt tevens duidelijk dat een allround stabiel of instabiel milieu nooit kan bestaan. Immers een milieu dat instabiel genoemd kan worden als het gaat om het vraagstuk van de energie kan stabiel genoemd worden als het bijvoorbeeld beschouwd wordt tegen de achtergrond van de grondstoffenvoorziening. De respons van het individu op de invloeden die van een bepaald milieu kunnen uitgaan, kan dus een indicatie vormen niet



omdat een kristal niet onbepaald kan blijven doorgroeien zullen, naarmate de grootte toeneemt, inwendige en uitwendige krachten vernietigend kunnen werken: pas op! hoogspanning!

Une ville est un organisme, ce n'est pas un structure. **Emille Aillaud**

Plus l'organisme est complexe, plus il est libre. **François Jacob**

alleen voor de mate van stabiliteit of instabiliteit waarin het milieu verkeert, maar ook voor de aard van de factoren die deze milieutoestand beïnvloeden. Noch het systeem dat heeft geleid tot de realisering van La Borne Gonflée, noch de systemen die gezamenlijk hebben bijgedragen tot de vorming van de Big Bazar blijken voor de bewoners aanleiding te zijn geweest om duidelijk creatief te reageren op deze twee totaal verschillende uitdagingen. Volgens Friedmann zou er dus in beide gevallen sprake zijn van een leefmilieu dat bewust of onbewust, gemotiveerd of ongemotiveerd als té stabiel wordt ervaren. (De toepassing van demontabele constructies –Lucien Kroll in de Pagoda of Progress– kan dus misleidend zijn voorzover deze een instabiel milieu suggereren). Deze identieke reactie van bewoners op verschillende leefmilieus, die principiëel dermate controversieel gebouwd zijn dat men volkomen verschillende reacties zou kunnen verwachten, kan het gevolg zijn van het feit dat beide milieus onderdeel uitmaken van een véél groter, uniform geheel dat als zodanig gelijke reacties bij het publiek kan opwekken. Het publiek reageert in dit geval, zowel op het werkstuk van Aillaud als op dat van Kroll, op dezelfde wijze zoals het ook zou reageren als op een toneel van enorme afmetingen enkele kleine zetstukjes zouden worden geplaatst voor een geweldig ingewikkeld decor. De sfeer van het toneelstuk, die in hoofdzaak door dit decor wordt bepaald, zal door de toevoeging van deze zetstukjes



of is het bordje met de waarschuwing 'Danger - haute tension' bedoeld als teken, dat hier de mystiek uiterste grenzen heeft bereikt? Cornu over *La Grande Borne*: 'Het is een kunstwerk dat vanuit zijn conceptie en naar zijn geest mystiek genoemd kan worden'

Het innerlijke leven is het belangrijkste. **Emille Aillaud**

Toute la nature est machine, comme la machine est nature.

François Jacob

nauwelijks worden verzwakt of versterkt. De sfeer die wordt bepaald door het stedelijke decor waarin, of door het landschappelijke decor waartegen Aillaud en Kroll moeten opereren, werkt blijkbaar zo frustrerend voor de bewoners van zowel *La Borne Gonflée* als voor die van de *Big Bazar* dat deze gebiologeerd lijken en apathisch reageren.

Het enige dat de mens in dat geval, volgens prof Brugmans, zou kunnen doen is de godverlaten stad de rug toekeren om inspiratie op te doen in de natuur. Met de natuur wordt hier het landschap bedoeld, dat ontstaat als gevolg van activiteiten die worden ontwikkeld door in principe dezelfde individuen die de oorzaak zijn van het ontstaan van de 'godverlaten' stad. François Jacob wijst de door Brugmans veronderstelde tweespalt, die zou bestaan tussen de mens en de natuur, op korte maar krachtige manier van de hand door simpelweg te stellen: 'Toute la nature est machine, comme la machine est nature'¹⁹. Jacques Monod verkondigt in principe dezelfde mening in de vorm van de rheto-

rische vraag: 'Is het niet absoluut tegenstrijdig om een produkt dat ontstaat als gevolg van de arbeid die door een natuurlijk individu wordt verricht 'kunstmatig' te noemen?'²⁸ De conclusie uit de beide voorgaande uitspraken: de mens, als natuurlijk mechanisme en gegeven zijn beperkte mogelijkheden, kan slechts onvolledige stedelijke zowel als landschappelijke ecosystemen produceren. De mate van volledigheid van deze ecosystemen wordt bepaald door de mate van samenwerking tussen de mens en de overige natuurlijke mechanismen die behoren tot de wereld van flora en fauna. De voortdurende recreatieve migratie, die door Brugmans wordt geadviseerd, werkt dus in zoverre niet omdat de mens niet buiten zijn eigen invloedssfeer wordt gebracht. De ontvluchting uit zijn 'godverlaten' produkt, de stad, is zinloos omdat hij op hetzelfde moment geconfronteerd wordt met zijn 'godverlaten' produkt, het landschap, dat door hemzelf op misleidende wijze als 'natuur' geëtiketteerd wordt. Juist op de demarcatielijn, die overal gevormd wordt daar waar stad en landschap elkaar ontmoeten, plaatst Aillaud zijn tweede formidabele grenssteen als 'godverlaten' spektakelstuk.

'Het is pas door het verstand dat de mens zich objectief tegenover de ruimte van de natuur opstelt en voor zichzelf een nieuwe ruimte creëert, die geheel tegensteld is aan die van de natuur', aldus Dom H. van der Laan; hij doet deze uitspraak in een beschouwing over het menselijk verblijf, nadat hij eerst in datzelfde artikel had gesteld dat het produkt van de menselijke

arbeid niet als een autonoom verschijnsel kan worden opgevat²¹. Beschouwen we het begrip 'ruimte van de natuur' tegen de achtergrond van de uitspraken van Jacob en Monod, dan zou het gevolg zijn dat het woord natuur vervangen moet worden door het woord landschap. De 'ruimte van het landschap' ontstaat als gevolg van de activiteiten van de mens en dwingt de mens om een vorm te maken die geheel tegengesteld zou moeten zijn aan die van de door hem zojuist gecreëerde landschappelijke ruimte: een duivelse opdracht, omdat de begrippen natuur en mens feitelijk identiek blijken te zijn. De mens onttrekt zich aan deze onmogelijke opdracht als hij zich met behulp van zijn objectieve verstand in een uitzonderingspositie redeneert ten opzichte van de natuur. Dit zal alleen mogelijk zijn als de mens als individu kan bewijzen dat zijn verstand als objectieve eenheid beschouwd kan worden. Overigens moet, in tegenstelling tot de gebouwde ruimte, de ruimte in het landschap als een dynamische ruimte worden begrepen omdat iedere ingreep van de mens door de natuur weer ongedaan gemaakt wordt. De gebouwde ruimte onderscheidt zich over het algemeen van de ruimte in het landschap vanwege het feit dat zij als statische eenheid zelden aanleiding geeft tot het op gang brengen van processen die er als zodanig op uit zijn om de gebouwde ruimte weer te vernietigen. De ruimte in het landschap is een stimulans voor het activeren van natuurlijke processen die mede ontstaan als gevolg van de activiteiten die worden ontwikkeld

Aillaud: 'Qu'on finisse avec l'hypocrite gazon qui entoure une architecture sans tendresse'. Ongetwijfeld zal een vormenspel met een typisch vrouwelijk karakter in een behoefte kunnen voorzien. Men dient echter wel te bedenken dat het 'zachte element' beperkt blijft tot visuele indrukken. Ieder steentje ligt vastgemetseld en de jeugd wordt geconfronteerd met een onverbidde keiharde en statische werkelijkheid. (De 'gevoeligheid' van het systeem moet blijken uit het fijnzinnige materiaalgebruik; let op het overgangsgebied tussen rolkettjes en straattegels)

La non-stabilité du milieu de l'homme est, en soi, un facteur favorable à la plasticité de ses conduites, à la variabilité de ses tendances: elle stimule son pouvoir de réadaptation, fait surgir et développe en lui de nouvelles réponses à son milieu.

Georges Friedmann - *La puissance et la sagesse*



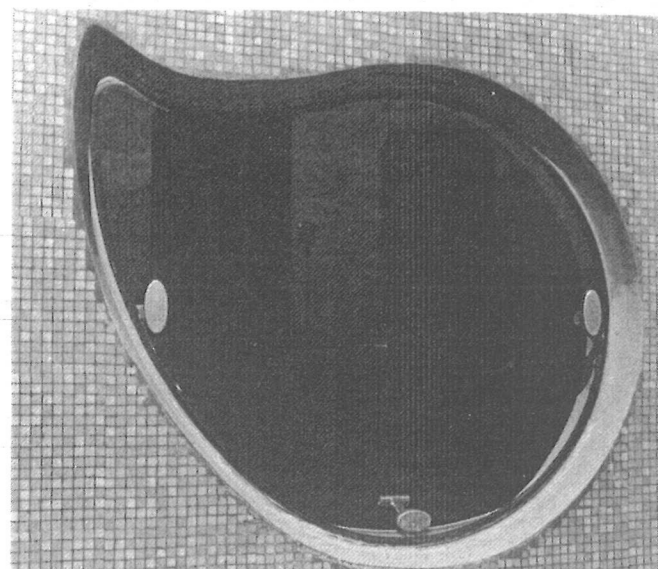
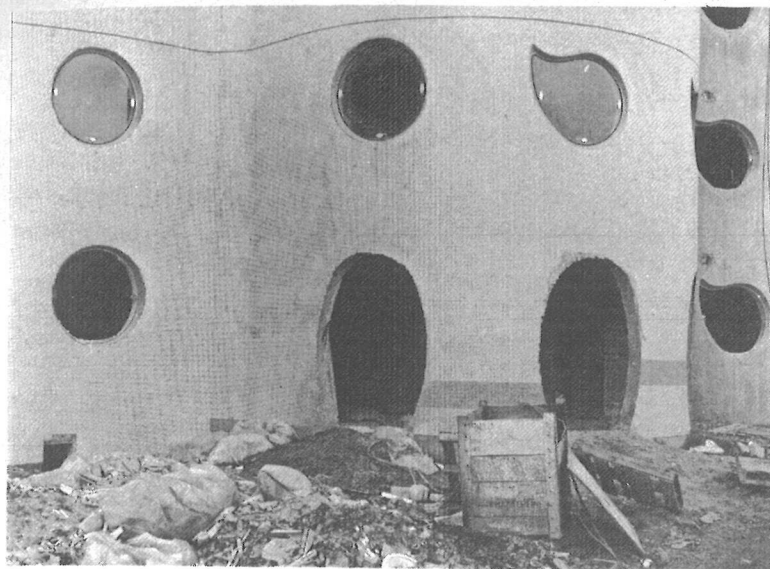
door het super-enzym²². Creëert de mens dus zijn gebouwde ruimte als een cerebraal antwoord op de uitdaging die gesteld wordt door een dynamische landschappelijke antipode (Van der Laan), dan dient hij wel te beseffen dat alleen zijn eigen produkt, als artefact, behouden blijft, maar dat de landschappelijke tegenpool vernietigd wordt.

Staat dus de mening van Van der Laan met betrekking tot de plaats van de mens in het natuurlijke systeem diametraal tegenover die van Jacob en Monod, dan blijkt het verschil tussen beiden minder extreem als Van der Laan formuleert wat hij onder 'maken' verstaat. Jacques Monod definiëert het artefact als een produkt dat ontstaat door de activiteiten die ontwikkeld worden door een levend wezen, die dat klaarblijkelijk doet volgens een karakteristieke eigenschap die aan alle levende wezens zonder uitzondering toebehoort, nl dat zij als begaafde creaturen tot een bepaald milieu behoren dat zij zowel vertegenwoordigen door middel van hun eigen structuur als voltooien door middel van hun knappe werkstukken²³. Op zijn beurt stelt Van der Laan dat 'maken' niet een scheppen is in die zin dat wij het produkt zelf voortbrengen: 'Het is steeds slechts een vèrmaken een modificatie van een natuurlijk gegeven' (de mens als super-enzym). Hoe kan op deze wijze echter een creatie ontstaan *die geheel tegengesteld is aan de natuur?* (Van der Laan). Het bleek mogelijk om de apathie van de bewoners zowel in de woonsituatie ten westen van Parijs (La Défence) als in Woluwé ten zuidwesten van Brussel te verklaren door de invloed te signaleren die op deze leefmilieus wordt uitgeoefend door een oppermachtige en potente structuur waarbinnen zij gevestigd zijn. Het blijkt óók mogelijk deze te verklaren als

een direct gevolg van de grote verscheidenheid die kenmerkend is voor de leidinggevende cultuur. Als we de stad beschouwen als een onvolledig produkt van de mens (als onderdeel van een natuurlijk systeem), dan zal ook de mate van stabiliteit van het stedelijk systeem bepaald worden door het diversiteitsprincipe dat geldt voor de natuur in haar totaliteit. De grote *verscheidenheid* die de collectie van stedelijke artefacten kenmerkt, is het gevolg van de nimmer aflatende activiteit die wordt ontplooid door de managers van de actieve cultuur. Deze wordt door de stedeling abusievelijk begrepen als de *diversiteit* die de noodzakelijke voorwaarde vormt voor het verkrijgen van een stabiel (natuurlijk) milieu (Friedmann). Deze stabiliteit zal echter alleen dan verkregen worden als de diversiteit een aanwijzing geeft voor het *grote aantal systemen* dat een bijdrage levert tot het tot stand komen van het gewenste stabiele milieu in kwestie. Omdat de mens dagelijks verkeert in een stedelijk milieu dat, ondanks zijn onvolledigheid, een enorme verscheidenheid aan bouwkundige vormen etaleert, wordt hij op een dwaalspoor gebracht als hij zich wil oriënteren met betrekking tot de organisatievorm waarop deze stedelijke structuur berust. Daartoe gedwongen door wetten die het produktiesysteem van de actieve cultuur moeten beschermen, bedenkt de architect voortdurend 'nieuwe' vormen die echter beter beschouwd kunnen worden als modulaties van enkele basismodellen die de grondslag vormen, van een gemechaniseerd produktieproces (vergelijk het uitgangspunt van Van der Laan).

Hoewel Lucien Kroll zich niet op een dwaalspoor heeft laten brengen en de ware aard van de verscheidenheid onderkent, heeft hij toch van deze verworven-

heid van de actieve cultuur gebruik gemaakt door een grote verscheidenheid aan vensters te gebruiken voor de oostelijke façade van de Big Bazar. Het toch al overdadige woonmilieu van de studenten in Woluwé wordt door deze inbreng van duizendeneen vensters opnieuw verrijkt. Door de constante toename van het aantal artefacten op een betrekkelijk klein gebied worden de creatieve potenties van de mens dus blijkbaar eerder verstikt -lauwe reacties van de studenten- dan geactiveerd. De passiviteit die ontstaat als gevolg van een te grote verscheidenheid is vele malen groter dan de creatieve impuls die men onder dergelijke omstandigheden zou verwachten. Wie met pek omgaat wordt ermee besmeurd: als Kroll zich, als eclecticus, mede laat inspireren door de 'godverlaten' stad, dan moet hij er op bedacht zijn dat zijn Pagoda of Progress, zij het misschien in mindere mate, eveneens een 'godverlaten' milieu kan vertegenwoordigen. Herkent een student namelijk binnen deze Breugheliaanse heksenketel van demontabele vensters één model dat hem, qua maat kleur of onderlinge verhoudingen, het land doet herinneren dat hij vanwege deze studie moest verlaten, dan zal hij zich waarschijnlijk in sterkere mate een 'displaced person' voelen dan wanneer deze herkenning niet had kunnen plaatsvinden. Omdat Kroll echter belemmerd wordt in de verdere uitbouw van zijn aanvullend systeem, kan hij deze student niet helpen als hij creatief zou willen reageren op zijn leefmilieu waardoor aan deze situatie een einde zou kunnen komen. Hoewel Kroll namelijk, in samenwerking met anderen, toch druk doende is om ordeningen in de tijd te realiseren, meent Lemaire de universiteit in Leuven een dienst te bewijzen door van Kroll te eisen dat hij deze 'ordering' op dezelfde



als kindervriend is Aillaud ongetwijfeld bekend met het verhaal van het arme, maar gelukkige dwergenecht paar Piggelmee en het tovervisje. Deze vis in kwestie vervult alle wensen die baas Piggelmee namens zijn vrouw –de eeuwig ontevredene– aan het geduldige en begripvolle dier moet voorleggen. Als tenslotte Piggelmee een wens uitspreekt, die het lieve dier onmogelijk kan inwilligen –aan alle geduld komt ééns een einde– dan bemerkt Piggelmee bij thuiskomst dat alle inmiddels vergaarde rijkdom eveneens verdwenen is, maar dat tevens het geluk is weergekeerd.

hoewel Aillaud de mening is toegeedaan dat het innerlijke leven het belangrijkste is, mag hij toch aan het uiterlijk van de dingen niet voorbijgaan. Als vormgever zou Aillaud de ontmoeting tussen rechtlijnige en ronde systemen serieuzer moeten verwerken dan blijkt uit deze detailopname van een van de 'gekwelde' vensters. Als hij voor de oplossing van dit netelige probleem het tovervisje voor de laatste maal zou vragen hem te helpen, dan zou hij bij thuiskomst misschien tot de bevrijdende ontdekking komen dat La Borne Gonflée tot een normaal grenspaaltje ineengeschrompeld was

Ce qui me gêne dans le moli-bier urbain, c'est son utilité flagrante, sa modernité agressive. Il ne faut pas pousser la fonction au point qu'elle nous crée une obligation. **Emille Aillaud**

wijze programmeert als die welke geldt voor de universitaire gemeenschap als totaliteit. Zou Kroll voldoen aan deze ogenschijnlijk redelijke eis, dan zou daardoor de complexiteit van de structuur waarop deze gemeenschap gebouwd is toenemen zonder een gelijktijdige maar noodzakelijke vergroting van de diversiteit. Er vindt in dat geval een vorm van groei plaats waarbij de structuur wordt vergroot, maar waarbij het aantal systemen waarop die structuur is gebaseerd constant blijft; attention: danger - haute tension!*

Kroll wil de organische structuur waarop de universitaire gemeenschap in Woluwe gebouwd is, zodanig diversifiëren dat daardoor een stabielere opbouw van deze structuur zal kunnen plaatsvinden. De universiteit, bevreesd voor de gevolgen van het ontstaan van een ambivalente structuur, kan de geloofsbrieven van Kroll niet accepteren. Het gevolg van het niet accepteren is dat de koortsachtige bedrijvigheid van Kroll en enkele getrouwen in en rondom de Big Bazar door het universitair bestuur wordt ervaren als behorend bij de voorbereidende werkzaamheden die tenslotte tot een 'ontsnappingspoging' zullen leiden: Raymond Lemaire waakt over zijn kudde.

De cilindrische 'schaapskooien' die door Aillaud in la Défense werden gebouwd –La Borne Gonflée– maken onderdeel uit

van een zodanig eenvormige structuur, die bovendien zo weinig poriën vertoont waardoor de mogelijkheid tot nestelen van aanvullende culturen tot een minimum wordt beperkt, dat voor het verschijnsel van ambivalentie niet gevreesd hoeft te worden. Omdat Aillaud niet bereid was om van signatuur te veranderen, moest binnen zijn dwingende systeem worden gezocht naar modulatiemogelijkheden waardoor een nieuw optreden van Aillaud verantwoord geacht zou kunnen worden. Toen bleek dat het opbergen van mensen in eenvoudige silo's nog nooit was toegepast, werd gekozen voor closetrolarchitectuur.

Hoewel dit progressieve plan dadelijk door de stuntbeluste managers van de consumptiemaatschappij werd geaccepteerd, kon Aillaud toch niet rekenen op medewerking van de zijde van de glasfabrikanten. Zou namelijk de conceptie van La Borne Gonflée, conform de uitgangspunten, volledig als stijleenheid worden gerealiseerd, dan zou gebogen vensterglas moeten worden gefabriceerd. Omdat het kijken door gebogen vensterglas duidelijk hoort tot de geneugten van de geprivilegerde upper ten worden Olivier B. Bommel en zijn kornuiten geacht door eenvoudig, vlak gewalst glas te kijken. Om de continuïteit van de culturele polariteit te kunnen garanderen –volgens Frédéric Vester²⁴ een fundamentele voorwaarde voor de continuering van levensprocessen– voelen de glasfabrikanten er blijkbaar niet voor om de status van de sociale woningbouw in La Défense van aanzien te veranderen. Omdat het plaatsen van platte rechthoeken in een cilindrisch oppervlak uiterst moeilijk, zo niet ondoenlijk is,

besluit Aillaud tot het aanbrengen van slechts drie soorten patrijspooten die de burger in staat moeten stellen het visuele contact met de buitenwereld te onderhouden: cirkelvormige en gedeformeerde cirkelvormige kijkgaten en vierkante kijkgaten met 'sophisticated' afgeronde hoeken. Een woonmilieu dat uitwendig op zo overtuigend demonstratieve wijze is gerealiseerd door de toepassing van uitsluitend ronde vormen kan bij de bezoeker de indruk wekken dat deze te maken heeft met een antroposofische nederzetting. Komt deze bezoeker bij een vriend, die in één van deze silo's woont, dan zal hij eerder geneigd zijn zich af te vragen of hij in een anarchistisch milieu beland is. Het interieur van La Borne Gonflée kan door een aandachtige bezoeker worden beleefd als een spanningsveld dat ontstaat als gevolg van de strijd om de hegemonie tussen twee antipoden; de cirkel de rechte lijn. De meubelfabrikanten hebben namelijk, evenmin als de glasfabrikanten, het productieproces willen veranderen naar aanleiding van de geboorte van La Borne Gonflée, met als gevolg dat de productie van overwegend rechthoekig meubilair normaal wordt gecontinueerd.

Voor de kleine man doet zich nu continu het probleem voor om meubilair dat normaal in rechthoekige kamers moet worden geplaatst, in overwegend ronde woonruimtes onder te brengen. Aillaud: 'Il ne faut pas pousser la fonction au point qu'elle nous crée une obligation'. (In feite moet door de bewoners dagelijks een soortgelijk probleem worden opgelost als dat waaraan Aillaud als architect voorbijgegaan is). Bevindt de nuchtere, rechthoekig denkende Parijzenaar zich dus in een milieu dat hem

* Hier wordt gezinspeeld op een uitspraak van H. Schirmbeck (in *En gij zult als god wezen*): 'Het doodsverlangen hangt nauw samen met het bewustzijn van de complexiteit. Alle hooggeorganiseerde materie heeft de drang terug te vallen op een lager organisatieniveau'. Vergelijk met Guy Debord, *sterre* blz 34.



Flatneurose

Hij leefde zo geïsoleerd dat hij het wel uit wilde schreeuwen maar hij durfde niet omdat dan de buren weer over het lawaai kwamen klagen (Harry de Jong)

éducation permanente
De geest van Rousseau – de stormvogel van de revolutie – waart nog steeds rond in Frankrijk. De dialoog tussen ouder en kind (tussen staat en onderdaan) moet inhoudelijk zo gericht zijn, dat het kind (de burger) wordt gevrijwaard voor verkeerde maatschappelijke invloeden. Het opvoedkundig proces voltrekt zich in Frankrijk, in tegenstelling tot de afgebeelde situatie, vooral voor wat betreft de jongeren, onder strenge supervisie van mama, die harde confrontatie niet schuwt



Ce qu'il faut guérir ce n'est pas seulement la ville, c'est aussi notre culture.

Edouard Bonnefous - l'Homme ou la nature

verplichtingen oplegt, dan moet hij bovendien de permanente invloed ondergaan van dat mystieke milieu (Cornu), dat als zodanig niet in overeenstemming is met de Franse aard. Omdat de Fransman gewend is zijn privé- zowel als zijn gezinsleven veilig te stellen voor invloeden van buitenaf, zal hij alle vensters voorzien van luiken of jalouzieën. Dubbele vitrages plus de nodige overgordijnen zullen er, óók overdag, voor moeten zorgen dat geen enkele voorbijganger in staat is zich een idee te vormen over de aard en samenstelling van het interieur. Om de 'mystieke straling' te kunnen weren zullen, zelfs op de hoogste

etage van La Borne Gonflée, de meeste 'gekwelde' patrijspoorten van binnenuit zo degelijk mogelijk worden afgeschermd: attention, haute tension! In tegenstelling tot de studenten in Woluwé, die in bescherming genomen moeten worden tegen de invloed van de maatschappelijke macht die Kroll op hen uitoefent via het toepassen van een dynamische architectuur, moet de zelfstandige kleine man in La Défense zichzelf verdedigen tegen het machtsmisbruik van de hem toegewezen architect. Levend in dit onvrije milieu wordt de Fransman verplicht zijn habitat op traditionele wijze als vesting te beschouwen. Van een eventuele reactiemogelijkheid op het milieu is in La Défense zowel als in Woluwé dus nauwelijks sprake (Friedmann).



in ons geval blijkt echter ook papa (vader) te staat) zich meerdere malen daadwerkelijk met de 'éducation' te hebben bemoeid, getuige de desolate toestand waarin zijn rechterhand verkeert. Desondanks blijft het kind (de burger) verlan-gend opzien naar het gezag om alsnog te leren begrijpen wat 'retournons à la nature' nu eigen-lijk betekent



blijft de mens de natuur halsstarrig de rug toeke-ren, dan zal het herstel van de eenheid tussen mens en natuur opnieuw voor onbepaalde tijd worden uitgesteld



Wie met en in zijn eigen tijd wil leven, moet een feniks worden, die twee of driemaal in zijn leven zichzelf met alles wat hij aan kennis, ideeën en gedragingen bezit verbrandt om als volledig nieuw aangepast individu uit de as van zijn verouderde gewoonten op te stijgen.

H. Schirmbeck - *En gij zult als god wezen*

Het doodsverlangen hangt nauw samen met het bewustzijn van de complexiteit. Alle hooggeorganiseerde materie heeft de drang terug te vallen op een lager organisatieniveau.

H. Schirmbeck

In Frankrijk zal zo'n reactie over het algemeen trouwens veel minder snel verwacht kunnen worden dan bijvoorbeeld in Nederland, omdat de Fransman nu eenmaal traditiegetrouw moralist pur sang is. Gegeven dit uitgangspunt is het begrijpelijk dat moralistische bouwmeesters in Frankrijk hoger genoteerd staan dan bij ons. De geschriften van Aillaud, voer voor literatoren, zullen evenveel bestudeerd worden als bijvoorbeeld Rousseau's Emile. Evenmin als Emile zullen de bewoners van La Borne Gonflée echter daadwerkelijk het contact met de natuur kunnen herstellen.

Emile krijgt van Rousseau te horen dat er eigenlijk geen beter contact tussen de mens en de natuur mogelijk is dan via ambachtelijke arbeid; dat géén mens ooit onafhankelijker is dan juist de ambachtsman; dat er géén nobeler en nuttiger beroep is dan dat van landbouwer (de landbouw is immers het eerste beroep dat door de mens beoefend wordt); dat hij het land als erfgoed dient te beschouwen en het traditiegetrouw zal moeten bewerken zonder dat hij voor deze arbeid speciale lessen van zijn zedenmeester zal krijgen.

Maar dan hoort Emile tegelijkertijd zijn moeder vertwijfeld uitroepen: 'Een ambacht voor mijn zoon? Mijn zoon een werkman? Mijnheer, waar praat U over'²⁵. De burger van thans, beroofd van zijn erfgoed en werkend, als verlengstuk van machines, binnen een gemechaniseerd productieproces, zal schamper lachend reageren als zijn situatie vergeleken wordt met die van Emile, de hoofdpersoon uit de opvoedkundige roman die door Rousseau in 1762 werd voltooid. Meer dan wie dan ook is de arbeider van nu in staat om te oordelen of Rousseau heeft kunnen waarmaken dat Emile meer gebaat zou zijn bij de verwerving van het predikaat 'mens' dan bij een verheffing in de adelstand. De gepikeerde Rousseau, die ziet dat de moeder van Emile geen waardering heeft voor een gewone ambachtsman, vervolgt theatraal: 'Ik zal Uw zoon een onderscheiding bezorgen die hij nooit kan verliezen, een eervolle onderscheiding die voor alle tijden geldt: ik zal hem tot mens maken'. (Attention! - danger haute tension!) Minder geëmotioneerd legt hij Emile later uit wat dat 'mens zijn' nu eigenlijk voorstelt: wanneer de mens handelt in vrijheid,



zij zijn de voorlopers van een grootschalige cybernetische architectuur die kernen van steden en hele woonmilieus als bij toverslag laten ontstaan

La culture est le lieu de la recherche de l'unité perdue. Dans cette recherche de l'unité, la culture comme sphère séparée est obligée de se nier elle-même.

Guy Debord

zolang de menselijke samenleving heeft bestaan worden de mensen opgeborgen in gepatenteerde architectonische structuren. De opeenvolging van de verschillende stijlen van de patenthouders toont hoe de mens steeds gedwongen wordt nieuwe systemen te bedenken

Darmstadt - technische hogeschool

tenslotte verbeelden de gepatenteerde architectonische structuren de cybernetische systemen waarop het leven en dus ook de cultuur gebouwd zijn



als de twee-eenheid, die gebaseerd is op de samenwerking tussen de mens (de natuur) en cultuur, behouden moet blijven, dan geldt voor beiden deze uitspraak van Berthold Brecht



'naarmate wij ons meer distanciëren van alles wat natuurlijk is, zullen wij onze natuurlijke smaak verliezen; naarmate wij ons steeds meer een tweede natuur, ter vervanging van de ware natuur, aanmeten zal niemand van ons deze laatste nog begrijpen'. (J. J. Rousseau)

dan handelt hij eigenlijk voor eigen rekening. Want alles wat hij (als superenzym) op eigen houtje doet kan niet worden opgenomen in het systeem (DNA transcriptie) dat hem door God wordt opgedragen. God accepteert niet het kwaad, dat door de mens wordt veroorzaakt door de goddelijke vrijheid te misbruiken, en laat hem stilletjes zijn gang gaan. Waarom? Wel of omdat het kwaad dat geschiedt en dat wordt veroorzaakt door zo'n zwak schepsel als de mens (positie van het superenzym binnen de totaliteit van het natuurlijke systeem) in zijn ogen niets voorstelt of omdat hij de mens niet kan verhinderen dat kwaad te verrichten zonder diens vrijheid aan te tasten. Zou hij dit laatste wel doen dan zou waarschijnlijk een groter kwaad worden verricht omdat de mens dan zou worden gedegradeerd²⁶.

regenboogkerk-leeuwarden

Misschien zijn het toch wel soortgelijke motieven als van Rousseau geweest die de kerkeraad van de Regenboogkerk in Leeuwarden, in deze tijd, het besluit heeft doen nemen om de kerktuin als biologisch en botanisch activeringsmiddel mede te gaan gebruiken voor het verkrijgen van een meer menswaardige samenleving. De verloren zoon –de arrogante mens– kan op zijn schreden terugkeren: *retournons à la nature!* Makkelijker gezegd dan gedaan, want inmiddels heeft de mensheid, sinds Rousseau, zoveel negatieve cyclische processen op gang gebracht dat de weg terug meestal voorgoed is afgesneden (irreversibele degradaties).

Zo houdt bijvoorbeeld E.P. Odum een vurig pleidooi voor de handhaving, het herstel of zelfs zo mogelijk voor de uitbreiding van de thans nog resterende moerasgebieden in de wereld. Geplaatst tegen het decor, dat gevormd wordt door een hongerende wereldbevolking, moet Odum bij het publiek overkomen als een idealistische natuurprofeet die aan de noden van de mensheid voorbijgaat. Niets blijkt minder waar! Odum redeneert als volgt. Organisch materiaal vormt nog steeds één van de belangrijkste energiebronnen voor de mensheid.* Wij zouden dus, met alle middelen die ons ten dienste

* Erick Eckholm, 'De andere energiecrisis' - *Bèta* nr 1 en 3/1978. 'De brandhoutcrisis zal op een gegeven ogenblik –op wat voor manier dan ook– één van de grootste milieuvraagstukken van de rest van deze eeuw gaan veroorzaken. Voor negentiende van de bevolking van de arme landen is hout op het ogenblik nog steeds de belangrijkste energiebron. En maar al te dikwijls blijkt dat het tempo van de bevolkingsgroei dat van nieuwe bomen overtreft. Hetgeen niet verbazingwekkend is aangezien de gemiddelde verbruiker één ton hout per jaar opstookt'



detail kerktuin Leeuwarden: een quasi onverschillige reactie van riet en wilgensoorten op een nieuwe situatie na de bouw van de Regenboogkerk in het stedelijk milieu van Leeuwarden

staan, de produktie van organisch materiaal moeten vergroten. Moerasgebieden (veen) blijken als producenten van organisch materiaal hoog gekwalificeerd te kunnen worden. Vergelijken we twee even-grote produktiegebieden –een graanveld en een moeras– op basis van hun jaarproduktie aan organisch materiaal, dan blijkt de produktie van de laatste 35 maal zo groot te zijn als die van het graanveld. Toch blijkt bijvoorbeeld dat de ontginning van veengebieden in Drente verder wordt voltooid op basis van concessies die verleend zijn tot vaak ver in de jaren negentig.

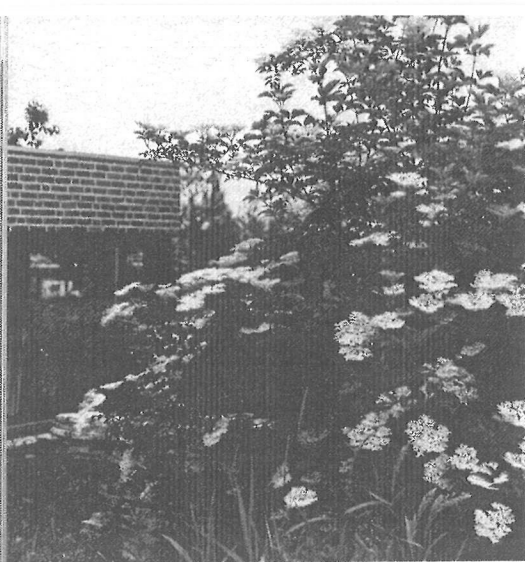
Is het mogelijk om het verveningsproces weer te doen starten in die gebieden waar de waterhuishouding volkomen gewijzigd is? De wateroverlast, die ontstond toen de moeras- en veengebieden werden ontgonnen, kan nu niet meer worden geaccepteerd omdat inmiddels cultuurgronden zijn ontstaan op die plaatsen waar eens de 'arme' veengronden de produktie van organisch materiaal verzorgden. Zelfs al zouden we, door de nood daartoe gedwongen, op de voorstellen van Odum willen ingaan, dan zou blijken dat we inmiddels de schepen achter ons verbrand hebben. Zou het herstel van de waterhuishouding geen onoverkomelijk bezwaar vormen, dan blijkt dat de vrees voor het optreden van bepaalde ziektes (malaria oa) een normaal verlandingsproces in de weg te staan. Willen we bijvoorbeeld het botulisme (ziekte onder de eenden) doelmatig bestrijden dan moeten we de waterlopen

goed schoonhouden, zodat op de bodem van de sloten géén, of zo weinig mogelijk organisch materiaal zich zal kunnen verzamelen. Gedreven door de angst voor de gevolgen van een mondiale uitbreiding van het botulisme nemen wij het besluit om orde op zaken te stellen (vergelijk Lemaire): de waterlopen zullen schoon gehouden worden! Het gevolg is dat bijvoorbeeld lisdodden (grote en kleine lisdodde –*typha latifolia* en *angustifolia*– een rietachtig gewas dat algemeen bekend is door de grote, bruine sigaarvormige cilindfers die het zaadpluis bevatten) nog maar spaarzaam zullen voorkomen. De lisdodde groeit in het overgangsgebied tussen land en open water. Het zijn forse planten en zeer snelle groeiers en als zodanig één van de belangrijkste stimulators voor de vorming van veengebieden. Herstellen we dus de waterhuishouding in de voormalige veengebieden dan zouden we bovendien de terugkerende vegetatie niet mogen verstoren omdat de lisdodde zijn heilzame activerende arbeid moet kunnen verrichten.

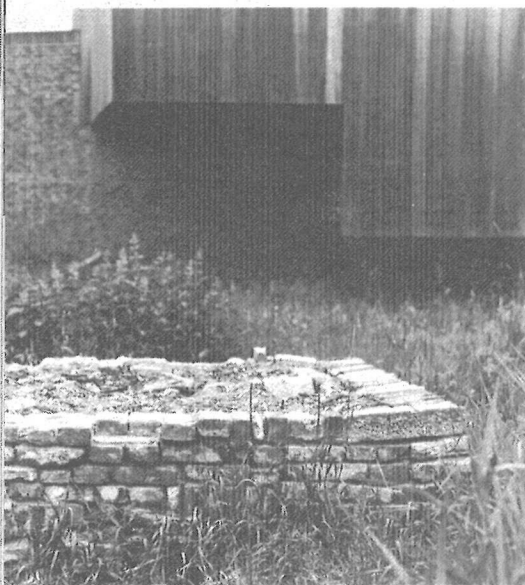
Retournons à Leeuwarden. Het positieve besluit ten aanzien van de plannen voor een alternatieve kerktuin was nog niet genomen of de problemen dienden zich al aan. De kerk bleek namelijk gebouwd te zijn op een plaats waar het riet (*Phragmites communis*) eens welig groeide. Besluiten we dus om naar de natuur terug te gaan dan zullen we dat riet niet moeten bestrijden, omdat wij nu juist op die plaatsen een heidetuintje zouden willen creëren,



restant van een grafsteen, opnieuw verwerkt in de tuin bij de Regenboogkerk in Leeuwarden. 'Wij de mens als soort blijven voortleven en de orde in de wereld gehandhaafd blijven, dan zal de mens voor een nageslacht moeten zorgen omdat hij sterfelijk is.' (J. J. Rousseau)



de vlier nestelt zich blijkbaar graag op een wat hoger gelegen gebied, dat, qua vorm, is ontstaan als antwoord op de uitdagende vormgeving van de kerk



op dezelfde wijze ontstaan eenvoudige architectonische structuren in de tuin, die als fundering dienen voor een gebouwde structuur die in de toekomst zal worden toegevoegd als de ruimtelijke structuur van de tuin verder ontwikkeld is

Il n'est pas possible de maintenir vivant un ensemble biologique sans conserver les hommes et leurs activités. Edouard Bonnefous

+ In zijn brief aan Lemaire, naar aanleiding van diens schoonmaakwoede rondom de Big Bazar, schrijft Kroll: 'Die planten deden niemand kwaad; men heeft ze onderdrukt uit ijdelheid of om bureaucratische redenen (een ceremonie ...). Nogmaals, als men ze geknipt en wel ter plaatse had laten liggen, dan hadden hooi en takken als voedsel kunnen dienen voor de grond die zij bewerkt hadden: maar nee, men heeft ze ergens anders weggegooid - en dat is precies het tegendeel van ecologie'

inmiddels reageert de natuur spontaan op de bouwkundige activiteiten die ontwikkeld worden in de tuin door een leger bodemverbeteraars te sturen in de vorm van brandnetels die de dichtgetreden grond in de directe omgeving van deze werkstukken weer een losse structuur zullen geven

maar juist zoveel mogelijk moeten accepteren. Het directe gevolg van dit besluit is dat we dus eerst eens moeten afwachten waar de oorspronkelijke vegetatie zich zal herstellen en dat het tempo van de realisering van de tuin zich volledig zal moeten aanpassen aan het tempo van de natuur. Rousseau: 'La véritable marche de la nature est plus graduelle et plus lente' (Emile 4de boek). Zijn wij bereid en in staat ons aan te passen bij dat langzame tempo van de natuur dan kunnen wij ons, op den duur, eventueel bevrijden van de aanwezigheid van opdringerige en 'ongewenste' vegetaties. Het riet is, evenals de lisodode, één van die plantensoorten die kenmerkend is voor die gebieden waar verlandingsprocessen bezig zijn zich te voltrekken en als zodanig dus een liefhebber van een vochtig milieu. Als het riet ongestoord een bijdrage kan leveren tot de vermeerdering van de hoeveelheid organisch materiaal ter plaatse, dan zal het niveau van het terrein waar het riet groeit, worden verhoogd waardoor tenslotte het milieu voor het riet te droog zal worden. Als de mens zich dus, om wat voor reden dan ook, wil ontdoen van een al te opdringerige rietvegetatie dan kan hij dit milieuveranderende proces versnellen door

organisch materiaal aan te voeren. Toen, na het beëindigen van de bouw van de Regenboogkerk in Leeuwarden, de natuurlijke vegetatie zich rondom het gebouw kon herstellen, tekenden zich duidelijk bepaalde gebieden af waar het 'ongewenste' riet zich wilde vestigen. Juist op die plaatsen werd de tuin terrasvormig verhoogd. De vorm van deze terrassen ontstond door de realisering van de diverse creatieve reacties van de medewerkers van het tuinproject op bijvoorbeeld de verschillende bouwvolumes van het kerkgebouw of op die van bouwvormen die op grotere afstand van de tuin gelegen waren. De bouw van de terrassen was mogelijk omdat afbraakmateriaal kon worden aangevoerd uit de zich steeds veranderende binnenstad van Leeuwarden. Een van de gevolgen van het gebruik van dit materiaal was dat zich een nieuwe specifieke vegetatie vestigde die hoofdzakelijk bestond uit 'ongewenste' brandnetels (*Urtica dioica*). Laat men deze brandnetels echter ongestoord hun bijdrage leveren aan de procesgang van het natuurlijke systeem, dan zal ook deze brandnetelvegetatie een degeneratieproces doormaken. Dit degeneratieproces is bestudeerd in Mildam (Friesland) waar de brandnetel,



op verschillende plaatsen van een twee hectare groot terrein, zich ongestoord mocht ontwikkelen. Na een periode van ca vijftien jaar zijn de meeste groeiplaatsen van de brandnetel nu door een moslaag afgedekt. De resten van de brandnetelvegetatie steken nu als magere sprietjes uit boven een door brandnetels geproduceerde en inmiddels door mos en hondsdrif (*Glechoma hederacea*) afgedekte laag van organisch materiaal. In het laatste stadium van het degeneratieproces, dat de brandnetel moet doormaken, blijken de aanvankelijk groffe, krachtige, grote, donkergroene en getande bladeren plaats te hebben gemaakt voor kleine, zachte, dikke, geelachtige en ziekelijk uitziende blaadjes. Het vermogen om te prikken of te branden heeft de brandnetel in dat laatste stadium helemaal verloren. Blijkbaar zijn de verantwoordelijke enzymen niet meer in staat om de brandharen, indien deze nog in dit laatste stadium van het degeneratieproces aanwezig zijn, normaal te laten functioneren. Het is ook mogelijk dat deze specifieke enzymen, als gevolg van het degeneratieproces in de tijd, helemaal verdwenen zijn. De tijdelijke aanwezigheid van de brandnetel blijkt een natuurlijke voorwaarde te zijn om een ideaal milieu te vormen voor de vestiging van nieuwe, 'hogere' plantensoorten. De aanwezigheid van een mosdek kan een voorwaarde zijn voor een constante vochtigheidsgraad die op zijn beurt de voorwaarde kan vormen voor de ontkieming van bepaalde zaden van de verschillende plantensoorten die bijvoorbeeld door vogels worden aangevoerd. Door de geringe hoogte van de mosplantjes is de dikte van het mosdek zodanig, dat de jonge kiemplantjes snel boven het mos kunnen uitgroeien, daarbij niet gehinderd door de aanwezigheid van concurrerende gewassen. Bovendien zullen de jonge plantjes, die opgroeien binnen dit specifieke milieu, minder nadelige gevolgen ondervinden die veroorzaakt kunnen worden door abrupte overgangen tussen extreme droge en natte periodes.

Edouard Bonnefous heeft dus gelijk als hij stelt dat de continuering van bepaalde biologische processen vaak afhankelijk is niet alleen van de aanwezigheid van de mens maar bovendien ook van de aard van de, door het superenzym noodzakelijk uit te voeren, werkzaamheden²⁷. De werkzaamheden die in de kerktuin in Leeuwarden zullen moeten worden uitgevoerd zullen natuurlijke processen zoveel mogelijk moeten stimuleren of zelfs, indien nodig, opnieuw op gang moeten brengen. Om het effect van deze arbeid te kunnen maximaliseren is het wenselijk het hele gebied als één dynamische totaliteit te beschouwen. Om het statische karakter van de architectonische vorm van de huidige Regenboogkerk in dynamische zin te kunnen veranderen zal de bestaande bouwvorm beschouwd worden als een

statische kern van een nog te vormen, groter architectonisch complex, dat zal ontstaan door de toevoeging van bouwkundige structuren, als artefacten, die dynamisch van aard zullen zijn (vergelijk situatie rondom de mémé in Woluwé). Naarmate, in de toekomst, een steeds groter aantal artefacten gerealiseerd zal zijn, wordt door middel van dit totale architectonische complex een nieuwe inhoud van het begrip architectuur – namelijk als aanduiding voor een architectonische twee-eenheid – steeds duidelijker gevisualiseerd. Als de samenstellende componenten van deze architectonische twee-eenheid worden gevormd door een statische kernarchitectuur en een dynamische mantelarchitectuur, dan zou deze twee-eenheid beschouwd kunnen worden naar analogie van het atoom. Het atoom kan als twee-eenheid worden opgevat, omdat een statische kern wordt omgeven door een gevarieerd aantal beweeglijke elektronen. Deze elektronen bewegen zich niet rondom de kern als een willekeurige zich voortdurend veranderende wolk, maar zij bewegen zich systematisch binnen een aantal concentrische mantels die de kern omsluiten. De kern bepaalt de massa van het atoom (vergelijk de functie

van de kernarchitectuur), terwijl de afmeting van het atoom wordt bepaald niet alleen door het aantal aanwezige elektronen maar bovendien door het aantal mantels waarbinnen deze elektronen functioneren. (Op dezelfde wijze wordt in de toekomst dus de grootte van een architectuurcomplex bepaald als som van kern- en mantelarchitectuur.) Omdat de enkelvoudige, statische atoomkern en de daarbij behorende collectie dynamische elektronen samen een bestaande atomische twee-eenheid vormen, die energetisch gezien neutraal is, moeten de beide componenten van deze twee-eenheid dus door evengrote positieve zowel als negatieve krachten bijgehouden worden. Wordt aan de neutrale twee-eenheid van het atoom energie toegevoegd dan worden de elektronen, die zich in de mantel bewegen die het verst van de kern is gelegen, verplaatst naar een concentrische mantel die nóg verder van de kern verwijderd is. Wordt de aanvoer van energie gestaakt dan zal dit 'geladen' elektron geneigd zijn terug te keren naar de oorspronkelijke mantel die hij zojuist verlaten heeft (terugkeer van de verloren zoon). Gedurende de periode die nodig is voor deze terugkeer zal het elektron de door



voor ditzelfde doel aangeplant binnen dit milieu, overwoekeren vlieren en wilde rozen op hun beurt het bivak van de strijdlustige brandnetels

hem verzamelde energie weer verliezen die door het atoom als stralingsenergie wordt afgegeven.

Als we, naar analogie van het atoommodel, de beide componenten van het nieuwe architectuurmodel symbolisch als even grote, doch tegengestelde krachten beschouwen, dan blijkt binnen dit krachtenveld de ontwikkeling van een continu vormgevend proces mogelijk te zijn. De produkten die ontstaan, als resultaat van dit proces, zullen niet vergeleken kunnen worden met het eenmalige produkt dat ontstaat op een wijze die gedefinieerd werd door Dom H. van der Laan: een produkt dat inhoudelijk tegengesteld aan de natuur zou zijn. Bovendien wordt in zo'n geval de menselijke creativiteit, als natuurkracht, continu gestimuleerd onder invloed van een krachtenveld dat als zodanig symbolisch gevormd wordt door een 'positief geladen' kernarchitectuur en een 'negatief geladen' mantelarchitectuur. Alle creatieve processen die zich afspelen binnen de invloedssfeer van een dergelijk krachtenveld zullen, evenals alle overige natuurlijke processen die gelijktijdig binnen datzelfde gebied zullen plaatsvinden, veel soepeler verlopen omdat deze processen in veel mindere mate geblokkeerd zullen worden door de realisering van vooropgestelde, statische en esthetische concepties. Deze concepties zullen, als zodanig, veel beter gerealiseerd kunnen worden binnen de invloedssfeer van de kernarchitectuur.

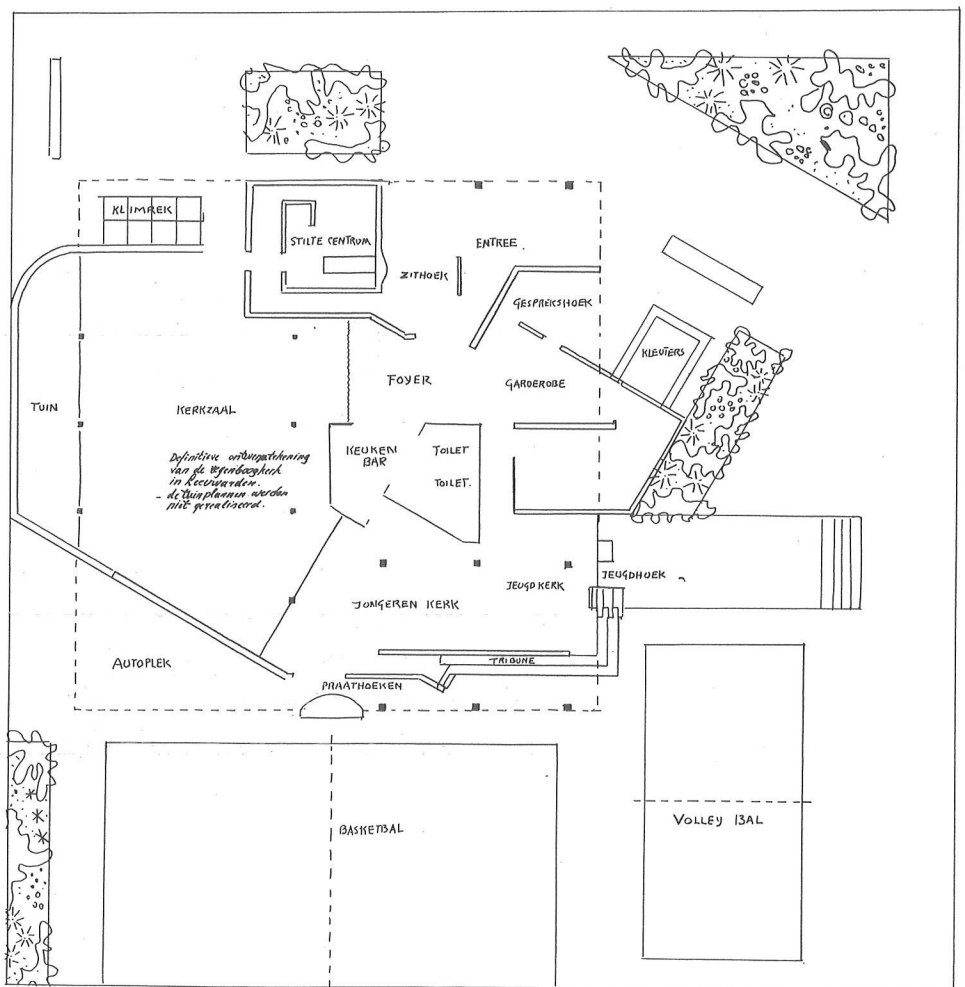
Had men bijvoorbeeld de kern van de Big Bazar, in haar totaliteit, niet beter als een statische, rijk geschakeerde eenheid kunnen realiseren gegeven het feit dat men toch al besloten had om iedere student een living aan te bieden die zich zowel door vorm, kleur als indeling zou onderscheiden van alle overige kamers? Zou het niet beter geweest zijn de totale façade van de Big Bazar als dynamische mantelarchitectuur te realiseren in plaats van te besluiten om een gedeeltelijk veranderbare gevel te accepteren? Had men voor deze mogelijkheden gekozen dan had men de bouw van de Big Bazar moeten opdragen aan twee controversiële architecten, die als zodanig de positieve en negatieve pool zouden vertegenwoordigen van de architectuur als twee-eenheid. Binnen een zodanig systeem zouden architecten veel beter kunnen functioneren overeenkomstig hun specifieke aard en aanleg.

Een soortgelijke afbakening van werktoreinen zou ook voor landschapsarchitecten tot stand kunnen komen omdat het landschap duidelijk een ambivalente structuur heeft. Als de grote landschappelijke structuren, die in de tijd nauwelijks veranderen, het werkgebied vormen voor de meer statisch denkende landschapsarchitect, dan kunnen al die dynamische landschappelijke elementen, die meestal gelegen zijn binnen de invloedssfeer van de stedelijke agglomeraties, aan de meer dynamisch denkende vakbroeders worden toever-

trouwd. Op deze wijze zullen in de overganggebieden, die gelegen zijn tussen stad en landschap en die gerealiseerd zullen worden zowel door architecten als door landschapsarchitecten, gelijksoortig be- gaafde superenzymen werkzaam zijn. De zelfkant van de stad, die het decor vormt van deze overganggebieden, is door zijn specifieke en dynamische aard bij uitstek geschikt om te dienen als basis voor een te ontwikkelen mantelarchitectuur. Deze overganggebieden die op deze wijze gevormd zouden worden overeenkomstig hun speciale geaardheid, zouden kunnen functioneren als dynamische buffersystemen tussen de stedelijke statische kernarchitectuur en de grootschalige statische landschapsarchitectuur.

De tuinen in Leeuwarden zowel als in Woluwé blijken zich beide te ontwikkelen op een wijze die geenszins was voorzien. Op de oorspronkelijke plantekening van de Regenboogkerk staan de verschillende functies genoteerd die waren toebedeeld aan een aantal plekken in de tuin die in de directe omgeving van het kerkgebouw gelegen waren. Een klein besloten tuintje, niet toegankelijk voor het publiek, was geprojecteerd tussen de glaswand van de kerkzaal en een zéér hoge buitenmuur die

zowel dit hofje moest beschermen als ook de noodzakelijke privacy moest garanderen gedurende de tijden waarop de kerkdiensten gehouden zouden worden. In noordelijke richting zou, naast dit hofje, een soort drive-in gecreëerd worden, onder een enorme houten overkapping, bestemd voor autofanaten die in hun vrije tijd aan hun wagentjes zouden willen sleutelen en waar tevens de omwonenden van de kerk hun autootjes een wasbeurt zouden kunnen geven. In zuidelijke richting was naast het hofje, direct om de hoek van de kerk, een klimrek voor de jeugd uit de buurt gepland. Dit klimrek werd op de tekening in zuidelijke richting afgewisseld door een bloemperkje dat, verder gaande in dezelfde richting, op zijn beurt werd opgevolgd door een véél groter perk dat, als een geweldige taartpunt, de zuidwesthoek van het terrein zou moeten afsluiten. De ingang van de kerk was geprojecteerd juist tussen deze beide boeiende vegetatiegebieden in, die daardoor zouden functioneren als twee geweldige corsages. De rest van het totale buitengebied zou worden gevormd door enkele sportveldjes die op hun beurt gearneerd zouden worden door middel van in totaal twee rechthoekige bloemstukjes.



ontwerptekening Regenboogkerk met (niet gerealiseerde) tuinen

Deze adembenemende conceptie is nooit gerealiseerd, omdat de financiële middelen dat waarschijnlijk niet toestonden en omdat beheersmoeilijkheden verwacht werden. Het enige dat in het buitengebied gerealiseerd was op het moment van de ingebruikneming van de kerk stond nu juist niet op de plantekening: een kale open ruimte, direct naast de ingang van de kerk, die moest dienen als fietsenstalling. Bovendien waren vier metalen staven als 'verticale accentjes' gemonteerd onder een houten overkapping, op die plaats waar het klimrek gerealiseerd zou moeten worden. Voor het overige deed het tuingebied zich aan de bezoeker voor als een troosteloze woestijn die in weinig verschilde van de cultuurwoestijn die nu in Woluwé te genieten valt in de vorm van de 'rotstuintjes' van Le Roy*. Dagelijks werd dit troosteloze gebied rondom de Regenboogkerk bezocht door de passerende schooljeugd uit de buurt; werden de muren als waterplaats gebruikt of voor het plegen van bepaalde vormen van 'vrije expressie'; werden de vier metalen staven van het klimrek gebruikt als muziekinstrumenten; werden houtconstructies op hun duurzaamheid getest; werden lichtpunten onder de overkapping op de meest rigoureuze wijze vernield; werden plastic afvoerbuizen moedwillig kapotgeslagen; werd het gebied als vuilstortplaats beschouwd en werd plantengroei systematisch onmogelijk gemaakt. Bovendien bleek spoedig de 'autoplek' de koudste, het meest winderige en het meest zonloze gedeelte van de hele tuin te zijn; bleek het 'hofje' zo weinig licht te ontvangen dat plantengroei slechts zéér beperkt zou kunnen plaatsvinden; bleek zowel bij de 'autoplek' als bij het 'klimrek', waarschijnlijk door de houten overkappingen, iedere activiteit onmogelijk omdat deze geluidoverlast veroorzaakte die als storend werd ervaren in de kerk en in het stiltecentrum. Gegeven deze toestand en gegeven het feit dat over financiële middelen nauwelijks kon worden beschikt, werd de uitdaging groter om op basis van puur vrijwillige arbeid (voor dit werk is géén officiële opdracht verstrekt noch ooit enig salaris betaald) met een groep geïnteresseerden het tuingebied in cultuur te brengen. Besloten werd aan de westzijde van de kerk te beginnen en de werkzaamheden zo uit te voeren dat eerst eenmaal één volledige baan van werkzaamheden rondom de kerk zou worden uitgevoerd zoals bijvoorbeeld het bouwen van ruimtelijke structuren, het verrichten van plantarbeid en het inzaaien van alle mogelijke plantensoorten. Bovendien zou géén tijd worden besteed aan het

* François Jacob - *La logique du vivant*, blz 343: 'Maintenant ce n'est plus la sélection naturelle qui joue le premier rôle dans les transformations de l'homme, du moins dans certaines sociétés. C'est la culture plus efficace, plus rapide, mais aussi très récente'



Regenboogkerk Leeuwarden

Om mijn tuin te onderhouden heb ik geen druppel extra benzine nodig. **Lewis Mumford**

plegen van nutteloos onderhoud (Lewis Mumford: 'Om mijn tuin te onderhouden heb ik geen druppel extra benzine nodig'). Vervolgens zou, jaar in jaar uit, een soortgelijke rondgang gemaakt moeten worden waarbij dan alle inmiddels gerealiseerde vormen verder zouden worden ontwikkeld; daarbij zou men reageren op alles wat binnen dit gebied tot stand gekomen was. (In Frankrijk bouwde één man, postbode Cheval, een heel paleis waaraan hij vierendertig jaar gewerkt heeft. Zo ontstond in Hauterives -tussen Lyon en Valence- een stukje 'architectuur' waaraan één stugge volhouder negenduizend dagen gewerkt heeft; 65.000 uren heeft hij gewerkt aan zijn eigen 'éducation permanente' - zie Plan 10/1977, blz 7). Naarmate de jaren verstreken werden de resultaten in de tuin rondom Regenboogkerk duidelijker zichtbaar en groeide de belangstelling. Gedurende het voorjaar van 1978 werden de werkzaamheden geconcentreerd op de bouw van de noordelijke muur waardoor de totale afsluiting van het terrein globaal gerealiseerd zal zijn. De lekenarbeiders, die de vormgeving van het gebied verzorgen, hebben tot afsluiting moeten besluiten omdat de betrokkenheid van de omwonenden slechts resulteerde in de vele vernielingen door de jeugd, trekvogels op doortocht. Bovendien bleek (in

Stad

alleen 's morgens vroeg om vijf uur kan ik vogels horen fluiten want dan droom ik

(H. Galama)



Dorp

Het telraam is in onbruik geraakt en de 'appeltjes van Oranje' - dag juffrouw De Jager - zijn vastgeroest aan de spijlen

Trouwens kende de planoloog de tafel van drie op de wijze van psalm dertien

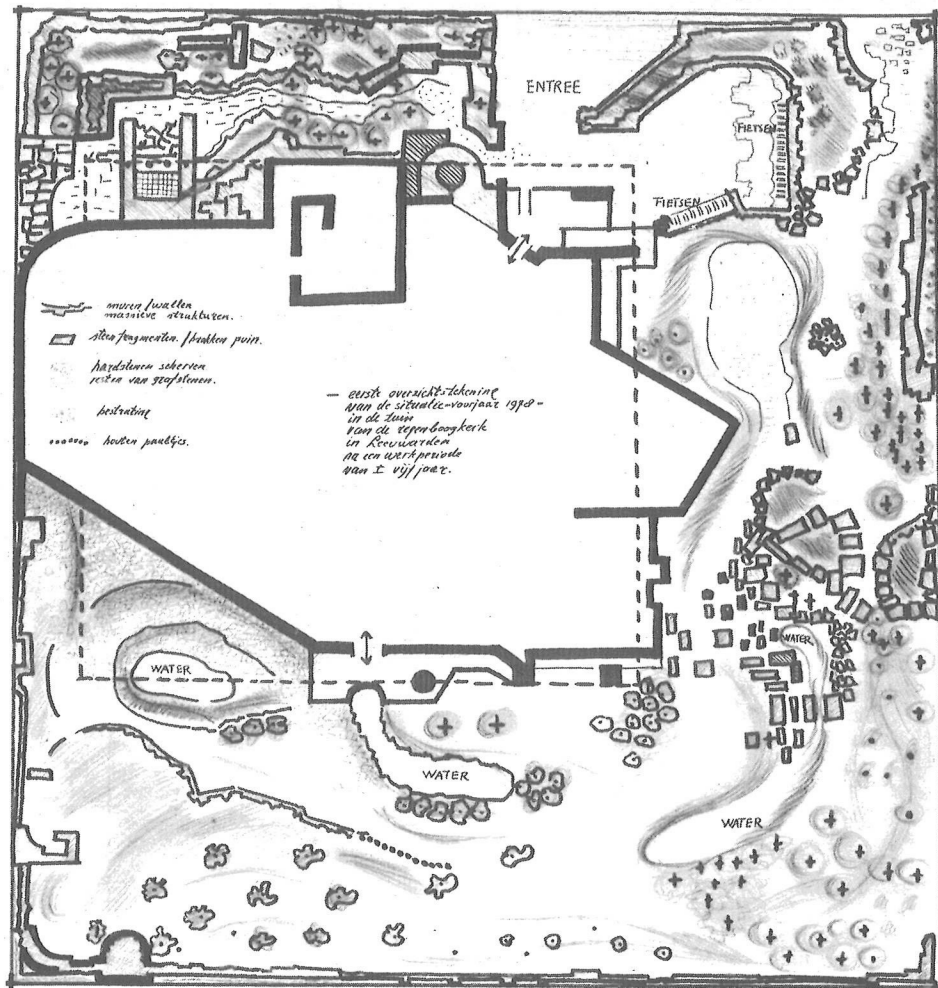
Het dorp woont in een kubus van beton beton beton Ach juffrouw de Jager

(H. Ozinga)

resultaat van vijf jaar werken
aan de tuinen van de Regenboogkerk

tegenstelling tot Woluwé) ook de betrokkenheid van zowel de bouwheer als het kerkbestuur en alle overige 'betrokken' instanties van zuiver theoretische aard te zijn – uitgezonderd het inspirerende en daadwerkelijke optreden van, de inmiddels overleden maar onvergetelijke, dominee Sandijck. In deze besloten tuin – Sandijcks hof – zullen al diegenen werkzaam kunnen zijn die gedurende hun hele leven daadwerkelijk aan hun eigen 'éducation permanente' willen werken op een soortgelijke wijze als waarop hun voorganger Cheval dat gedaan heeft ergens in midden Frankrijk van 1879 tot 1913 (voltooiing van het 'palais idéal')²⁸. De beantwoording van de vraag of het resultaat van hun arbeid – de realisering van Sandijcks hof als artefact – ooit het predikaat architectuur of tuinarchitectuur zal verdienen is voor hen evenmin belangrijk als de beantwoording van de vraag of Chevals Palais idéal als een vorm van architectuur beschouwd mag worden. De schijnbaar toevallige realisering van alle artefacten, die gezamenlijk de vorm van de tuin zullen bepalen, ervaren alle medewerkers als een prettig nevenverschijnsel dat optreedt als gevolg van het ontwikkelen van normale, superenzymale activiteiten.

In tegenstelling tot Woluwé, waar een soortgelijke ontwikkeling in feite nooit van de grond gekomen is (evenals dat het geval is bij de projecten bij de TH-Eindhoven en TH-Enschede), ontwikkelt het lekenpel in Leeuwarden zich op voorbeeldige wijze. Omdat in Woluwé slechts enkele vrijblijvende demonstraties voor studenten hebben plaatsgevonden, is het door Lucien Kroll moeizaam aangevoerde materiaal – waaronder veel ongelooflijk mooie steenfragmenten vanuit de Brusselse agglomeratie – als basismateriaal onzichtbaar verwerkt in een drietal onbenulige terreinbulten. (Op dezelfde wijze is het geaccidenteerde gebied in Lewenborg in Groningen ontstaan, waardoor ook daar véél uiterst boeiend materiaal verloren is gegaan.) Het gevolg van deze ontwikkeling is dat in Woluwé het terrein er nú even troosteloos bijligt als de tuin van de Regenboogkerk zes jaar geleden. Stellen we dat in Leeuwarden gemiddeld zes man veertig maal per jaar, op een vrije zaterdagmorgen, gemiddeld drie uur hebben gewerkt dan is in vijf jaar de basis gelegd voor een mantelarchitectuur waaraan 3600 manuur is gewerkt. Hetgeen overeenkomt met de realisering van éénachtttiende deel van het Palais idéal van Cheval. Hopelijk



door grote blokken puin beschermd tegen de voortdurende invloed van de constant waaierende wind, vestigt een vegetatie zich in het meest smalle en meest ongunstig gelegen (altijd gure) deel van de tuin aan de voorkant van de Regenboogkerk. Vegetatie plus steen maken samen onderdeel uit van de te vormen mantelarchitectuur



La vie solitaire, pour autant qu'elle existe, est une fleur rare dans le jardin de la nature.

Robert Ardrey

eerste ruwe en globale aanzet van een deel van de mantelarchitectuur, waarvan de vormgeving mede wordt bepaald door metalen fietsenrekken. Het riet op de achtergrond, eens dominerend, wordt verdrongen door een dichte berberisbeplanting

voordat deze summiere vormaanduiding verder wordt uitgewerkt, wordt eerst de directe omgeving aangepast aan de nieuwe situatie. Is deze aanpassing voltooid en het fietsenrek stevig ingemetseld, dan kunnen de globale stapelvormen verder worden afgewerkt

Regenboogkerk Leeuwarden

zullen vertegenwoordigers van de passieve cultuur in Leeuwarden en omstreken de eerstvolgende negentig jaar de gelegenheid krijgen om, werkend onder dezelfde voorwaarden, Sandijcks hof te voltooien. Op dat moment kunnen de geïnteresseerde 'betrokken' instanties, in navolging van het ook in deze door Cheval gegeven goede voorbeeld, beginnen met het ontvangen en rondleiden van betalende bezoekers.

Fanaten en dorpsgekken⁺ begeleiden iedere gepatenteerde cultuur als erfgenamen van archaische demonen. Evenals Cheval laten zij zich voornamelijk leiden door hun oerinstinct en realiseren zij hun creatieve ideeën omdat zij niet alleen even koppig zijn als Cheval, die op 43-jarige leeftijd met zijn titanenwerk begon, maar ook over evenveel paardekracht beschikken als deze eenzame bouwster van het Palais idéal (totale lengte van de gevels is achtenzeventig meter, hoogte acht à tien meter). De gepatenteerde samenleving is bevreesd voor het optreden van demonen, omdat zij meestal die zaken verabsoluteren die door de managers van de leidinggevende cultuur gerelativeerd worden.

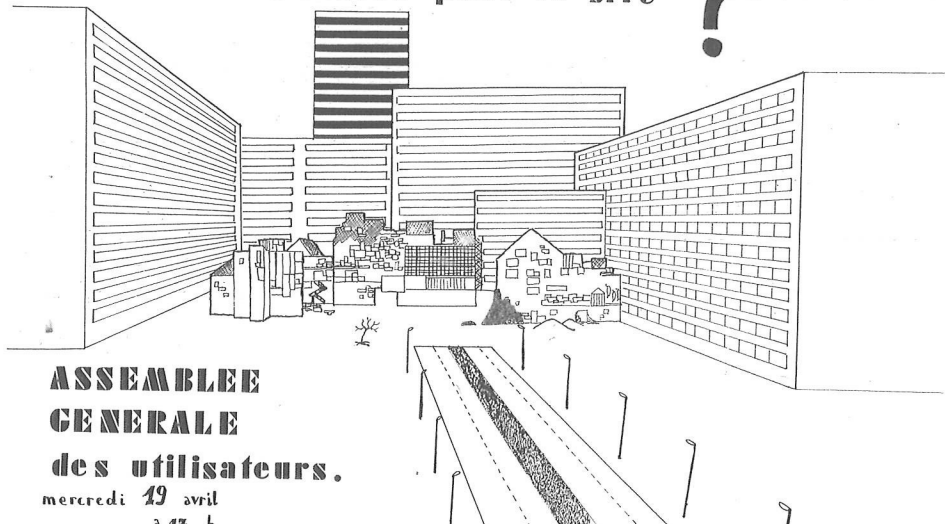
⁺ In 1969 wordt het Palais idéal door André Malraux, als minister van cultuur op de monumentenlijst geplaatst. Maar een gerenommeerde Franse architect, die Malraux moest adviseren, beschouwde het Palais idéal niet als een achtste wereldwonder maar als een 'van huis uit psychopathologische bezienswaardigheid die als zodanig overeenkomst vertoont met de met schelpen gedecoreerde en van slechte smaak getuigende optrekjes in de buitenwijken van Parijs'



echec?

Toen in het voorjaar van 1975 Lucien Kroll door middel van deze reeks van artikelen, in ons land geïntroduceerd werd bleek uit niets dat wij spoedig het verslag van zijn werkzaamheden in Woluwé zouden moeten beëindigen. Nog geen drie jaar later schrijft Kroll, in december 77, dat de medische universiteit heeft besloten definitief een einde te maken aan de 'samenwerking' en wordt Kroll gewoon op straat gezet. Bovendien diende de Universiteit tegen Kroll een klacht in bij de Orde van Architecten, waarvan in België architecten verplicht lid zijn. Het nieuwe stedenbouwkundige plan dat onlangs is uitgekomen geeft weinig reden tot optimisme. De Big Bazar van Kroll zal aan alle kanten worden omringd door hoge rechthoekige gebouwen, terwijl het metrostation midden in het Kroll-complex, door een ander zal worden ontworpen. In België wordt zijn zaak verdedigd door de studentenorganisatie van de Medische faculteit in Woluwé. Verontruste architecten uit de hele wereld – maar het meest uit de VS, Engeland, Frankrijk en Nederland – hebben met klem aangedrongen om Kroll opnieuw in te schakelen. Kroll is er zelf van overtuigd dat de Orde van Architecten hem een eerlijke kans zal geven. Ook financieel hangt er voor hem veel van af, omdat hij van de Universiteit nog duizenden guldens achterstallig honorarium te goed heeft. Men schijnt geen vertrouwen meer te hebben in de 'aktive Phantasie der Zeitgenossen' (Jungk) noch enige behoefte te gevoelen 'das Vertrauen auf die eigenen imaginativen Kräfte' (Jungk) te versterken. De vreugde was van korte duur: 'offene Menschen verschlieszen sich wieder, weil sie verletzt oder ausgenutzt wurden' (Jungk). 'Het schijnt wel of we thans slechts de keuze hebben tussen twee kwaden alleen', aldus prof Brugmans, 'of een relativisme dat de scheppingskracht verlamt, of een fanatisme dat de massa wild maakt voor de dictatuur van een secte die kerk en staat tegelijk wil zijn'. Het 'drammerige' optreden van sectariër Kroll kan worden verklaard als een gevolg van het feit dat de Big Bazar, als onder-

Un nouveau plan directeur pour le site ?



**ASSEMBLEE
GENERALE
des utilisateurs.**

mercredi 19 avril
à 18 h



het atelier van Lucien Kroll in Auderghem ligt in een kleine tuin. De vegetatie die tomeloos het atelier van Kroll overwoekert laat snel een mysterieus geheel ontstaan – echter, Kroll is géén mysticus!

Ik wil dat kunstenaars de maatschappij gaan aanpakken alsof het een kunstwerk is. Zij hoeven geen kunstwerken te produceren maar zij moeten hun speciale talenten in dienst stellen van de maatschappij als geheel.

Robert Jungk

deel van een project in de tijd, natuurlijk tóch gerealiseerd diende te worden binnen de normale tijdslijmit die gesteld was voor de bouw van alle overige gebouwen in Woluwé. Omdat ook het buitengebied, dat gelegen was in de directe omgeving van zowel de Big Bazar als de Mémé, onder leiding van het bureau van Kroll zou worden gerealiseerd, meende Lucien, werkend vanuit dit buitengebied opnieuw te kunnen inhaken op de situatie die inmid-

dels was ontstaan door de ingebruikneming van de 'Pagoda of Progress'. Maar omdat op bestuurlijk niveau in hevige mate werd getwijfeld aan de noodzaak voor een ontwikkeling in de tijd, ook voor wat betreft dit deel van de opdracht, werd ook het buitengebied gerealiseerd op basis van een normale planningsprocedure, omdat nu eenmaal, volgens Margaret Mead, de toekomst nù is. Dit laatste is een onzinnige uitspraak die iedere vorm van toekomstplanning per definitie onmogelijk maakt. 'De toekomst behoort ons allemaal toe', aldus Jungk, 'daarom moeten wij ook iedereen de kans geven om aan die planning van de toekomst deel te nemen'. Tredend in de voetsporen van Jungk stelt Geertsema de leden van de Heidemij in Breda voor de koningin het genoemde telegram te sturen. Men bezint zich 'op een grotere bijdrage tot de kwaliteit van de menselijke leefomgeving door het bieden van kansen tot zelfwerkzaamheid van de burgers'. Maar direct daarna kondigt Beta nr 26 aan dat *het speelkwartier van de kleinschaligheid* binnenkort afgelopen zal zijn.

Verklaarde trouwens Marte Röling (als kleuradviseuse ingeschakeld voor de afwerking van het Girokantoor in Leeuwarden) niet dat zij met inspraak niet kan werken omdat de kunst in wezen beschouwd moet worden als de meest super-individuele uitingsvorm van de mens²⁹. Verklaarde de tuinarchitect Huib van den Hoven niet in een interview in het Algemeen Dagblad dat inspraak héél mooi is, maar dat deze nooit mag *ontaarden* in



als realist aanvaardt Kroll zijn chaotische tuin, omdat hij daardoor continu een dynamisch samenwerkingsverband ervaart, dat gebaseerd is op natuurlijke economische principes. Kroll vindt

het begrijpelijk dat willekeurige bezoekers deze tuin gemakkelijk als een mystiek geheel ervaren, maar vindt het onbegrijpelijk als mysticus goeddoerf te worden

inbreng. Want wie heeft er bijna zijn hele leven op het groen gestudeerd!³⁰ Verklaarde een beeldhouwer tijdens de ont-hulling van één van de vele plastieken die Leeuwarden 'sieren' niet met grote nadruk dat rondom deze plastic nooit meer iets zou mogen worden aangeplant, zodat de mensheid voor eeuwig gedwongen zal zijn om, kijkend over een gemillimeterd gazon, te genieten van het product van zijn allerindividueelste scheppingsdaad? Gebeurde in Arnhem niet iets soortgelijks toen de wedstrijd tussen de twee 'middel-gewichten' Van der Vliet en Struycken, beiden ingehuurdte vormgevers, in knock out eindigde voor Van der Vliet?³¹ Struycken, de overwinnaar, kon na deze strijd een deel van Arnhem in de directe omgeving van de nieuwe Rijnbrug netjes symbolisch in vorm gaan gieten. Van het door Van der Vliet geplande lommerrijke gebied ter plaatse konden slechts onbeduidende reststukken worden gerealiseerd: gekwelde vegetatie als levend ornament voor een gefixeerd symbolisch milieu. 'De gebouwde omgeving als werkterrein voor beeldende kunstenaars stelt hoge eisen –de opdrachten voor omgevingsprojecten zijn meestal complex van aard– waardoor slechts een deel van de kunstenaars aan deze eisen kan voldoen', aldus Hamelberg –zelf één van de coryfeeën– in een artikel over de beeldende kunst in dienst van de kwaliteit van de dagelijkse ervaringen.³² Moet het simpele grootschalige product dat door Struycken in Arnhem werd afgeleverd, serieus worden beschouwd als een juist antwoord op de uitdaging die ont-

staat als gevolg van de complexiteit die door Hamelberg wordt gesuggereerd? Wordt deze complexiteit niet veel beter gevisualiseerd door middel van het werk van Lucien Kroll? 'Der Mensch ist Teilnehmer an einem grossen Spiel, dessen Ausgang führt ihn offen ist', schrijft Manfred Eigen.³³ 'Er musz seine Fähigkeiten voll entfalten, um sich als Spieler zu behaupten und nicht Spielball des Zufalls zu werden'. Hoe kan de mens zich als medespeler blijvend waarmaken binnen een systeem dat zich op overtuigende wijze wil consolideren door middel van statische structuren? (Struycken-Arnhem). In tegenstelling tot zijn heterogeen karakter zal de Big Bazar, na het vertrek van Kroll, moeten functioneren overeenkomstig de uniforme beleidsstructuur waarop de organisatie van de medische universiteit in Woluwé in haar geheel is gebaseerd. Volgens Eigen zullen de studenten van deze universiteit in het vervolg dus des te meer als horigen van Koning Toeval beschouwd kunnen worden naarmate het beleid van de universiteit minder is gebaseerd op een natuurlijke wetgeving. Dat dit laatste waarschijnlijk het geval is zou kunnen worden geconcludeerd als gevolg van het feit dat, in opdracht van de universiteit, datgene wat nog rest van de tuin rondom de Big Bazar door bulldozers wordt vernietigd. Het triomferend gebruik van de motoren van deze graafwerktuigen moet idealisten waarschuwen dat het paradijs niet gevonden zal worden aan het eind van de avenue de l'Idéal.

- 1 Jacques Monod - *Le hasard et la nécessité*, blz 26: 'Par le seul examen de la structure achevée et l'analyse de ses performances, il est possible d'identifier le projet, mais non son auteur'
- 2 *NRC Handelsblad* - wonen-bouwen 11.11.1977
- 3 *Wonen-TA/BK* 19/1976, blz 26
- 4 Guy Debord - *La société du spectacle*, blz 121: 'La culture est le lieu de la recherche de l'unité perdue. Dans cette recherche de l'unité la culture comme sphère séparée est obligée de se nier elle-même'
- 5 G.H. Chesterton (1874-1936) - *The Pagoda of Progress*
- 6 *Leeuwarder courant* 28.2.1977
- 7 *Leeuwarder courant* - bijlage 12.11.1977
- 8 *Wonen-TA/BK* 12/1976
- 9 Zie *Plan* 4/1975 - 'Onze spectaculaire samenleving', blz 61
- 10 Men raadplege voor de inrichting zowel als voor de juiste (?) maten van speelplaatsen oa: Pannekoek en Schipper - *Tuinen* deel 4, blz 144 tm 155
- 11 Zie *Plan* 4/1975. En: Myriam Daru - 'De architect: handelaar in tekens', - *Plan* 1/1977, blz 7-16
- 12 Aldus Cornu in *Forum* nr 4 jaargang 25. Volgens Cornu stimuleert Aillaud dus bewust tot geestelijke activiteiten maar niet tot een handelend optreden
- 13 Gonfler les pneus - banden oppompen
- 14 Zie *Plan* 4/1975
- 15 'Industrielle ou pas, la vie contemporaine éprouve le même besoin d'enracinement, non pas social, ni même sans doute familial, mais humain. Les terres crues ne font que des nomades' - Emille Aillaud
- 16 François Jacob - *La logique du vivant, une histoire de l'hérédité*, blz 207
- 17 C. H. Dickinson, G. J. F. Pugh - *Biology of Plant Litter Decomposition: 'Greater diversity brings more internal organization'*
- 18 Georges Friedmann - *La puissance et la sagesse*, blz 41: 'La non-stabilité du milieu de l'homme est, en soi, un facteur favorable à la plasticité de ses conduites, à la variabilité de ses tendances; elle stimule son pouvoir de réadaptation, fait surgir et développe en lui de nouvelles réponses à son milieu'
- 19 François Jacob - *La logique du vivant, une histoire de l'hérédité*, blz 42
- 20 Jacques Monod - *Le hasard et la nécessité, essai sur la philosophie naturelle de la biologie moderne*, blz 23
- 21 *Plan* 4/1977 - Dom H. van der Laan: 'Het menselijk verblijf, grootte, vorm, ruimte', blz 41+43
- 22 Edouard Bonnefous - *L'homme ou la nature*, blz 138: 'L'absence de vie humaine est aussi dévastatrice que l'occupation dense. Pour saisir ce point il convient de ne pas oublier que la quasi-totalité de nos paysages est une création de l'homme, qu'ils sont si intimement liés à lui qu'ils permettent bien souvent d'y lire les activités humaines. Chaque paysage a son histoire, il vient au terme d'une évolution et sans nul doute, il évoluera dans le futur. S'il peut être détruit par les hommes, il peut également être détruit par leur départ'
- 23 Jacques Monod - *Le hasard et la nécessité*, blz 25: 'Tout artefact est un produit de l'activité d'un être vivant qui exprime ainsi, et de façon particulièrement évidente, l'une des propriétés fondamentales qui caractérisent tous les êtres vivants sans exception: celle d'être des objets doués d'un projet qu'à la fois ils représentent dans leurs structures et accomplissent par leurs performances (telles que, par exemple, la création d'artefacts)'
- 24 Frederic Vester - *Meedenken met de technologie*, blz. 194
- 25 J.J. Rousseau - *Emile, ou de l'éducation*, livre 3
- 26 J.J. Rousseau - idem, livre 4
- 27 Edouard Bonnefous - *L'homme ou la nature*: 'Il n'est pas possible de maintenir vivant un ensemble biologique sans conserver les hommes et leurs activités'
- 28 Michael Friedman - *Les secrets du facteur Cheval*, uitgave J. C. Simeon, Paris
- 29 *Leeuwarder courant* 24.4.1975 - hoofdartikel: Artistieke tirannie
- 30 Ter gelegenheid van dit interview in het *Algemeen Dagblad* van 20 november 1976 gaf van der Hoven, behalve zijn mening, ook nog gratis een exclusief tuinplan weg, dat hij speciaal voor deze gelegenheid had ontworpen voor alle lezers van het *Algemeen Dagblad* die beschikken over een doorsnee nieuwbouwtuin ...
- 31 Meer informatie over deze tweekamp in *Wonen - TA/BK* 8/1977
- 32 *Wonen-TA/BK* 24/1977
- 33 Manfred Eigen/Ruthild Winkler - *Das Spiel - Naturgesetze steuern den Zufall*. Eigen kreeg de Nobelprijs voor chemie in 1967. Hij is sinds 1964 directeur van het Max Planck instituut